હિંદના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

સરળ વાર્તાઓ સહિત.

આ. હ. મજ.

ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલોના પહેલા ત્રણ ધોરણો માટે.

હિંદના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

સરળ વાર્તાઓ સહિત.

કર્તા

બાલુભાઈ લલ્લુભાઈ કાજી, બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

મુંબઇ સરકારી કેળવણી ખાતું

હેડ માસ્તર, શ્રી રણજીતસિંહજી હાઇસ્કુલ, દેવગઢબારીઆ.

'જંગમાં ઝુકેલું જગત' ના ભાષાન્તર કર્તા.

પ્રકાશક

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી ગુજરાત ઓરીઅન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. ૧૯૧૯. પ્રત ૧૦૦૦.

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યો.
સાંકડીશેરી રોડ—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અતિ અગત્યનો અને ઉપયોગી વિષય છે એ નિર્વિવાદ છે. પૂર્વે થએલા મહાન વીરોનાં પરાક્રમ, દેશમાં થએલા બનાવો અને તેથી પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર થએલી અસર, અન્યદેશો સાથે સ્વદેશનો સંબંધ, વ્યાપાર ઉદ્યોગનો વિકાસ વગેરેની માહીતી દરેક વિદ્યાર્થીને હોવી જોઇએ; પરંતુ નાનાં બાળકો મહાન પુરુષોની નીતિ રીતિથી તથા બનાવોથી થતી અસરની તુલના કરી શકે અને ઇતિહાસનું ખરૂં રહસ્ય સમજી શકે એમ સંભવ ન હોવાથી, વાર્તારૂપેજ ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેમને આપવું વાસ્તવિક છે. વાર્તા રસમય હોવાથી મન ઉપર સારી છાપ પડે અને મોટી વય થતાં બાળકની મગજ શક્તિ ખીલે ત્યારે વાર્તામાંથી જે ખરો બોધ લેવાનો હોય તે આપોઆપ સમજાઇ જાય; પરંતુ છુટા છવાયા બનાવો અને પરાક્રમોની વાર્તા કેવળ વાર્તાજ રહી જવાનો ભય રહે છે. ક્રમવાર બનાવો અને પરાક્રમ સંબંધી વાર્તાઓને બીજી સહેજ સહેજ હકીકત વડે ગુંથી લેવામાં આવે તો બાળકોને સ્વદેશના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન ઉત્તમ રીતે થાય એમાં સંદેહ નથી.

માત્ર ઇતિહાસ નહિ, તેમજ માત્ર વાર્તા નહિ; ઇતિહાસની રેખા બહુ આછી નહિ તેમજ બહુ ભરેલી નહિ; એવા પુસ્તકની ખાસ જરૂર મને જણાઇ. એ હેતુ લક્ષમાં રાખી આ લઘુ પુસ્તક ગુજરાતની ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર શાળાઓના પહેલા ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે; પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓના છેલ્લા ત્રણ ધોરણના તેમજ વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડે એમ માન્યતા છે; વળી ભાષા ઘણી સાદી અને સરળ રાખી છે જેથી બાળકો વિષય સહેલાઇથી સમજી શકે.

પુસ્તકના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; પ્રત્યેક ભાગ એકેક ધોરણ માટે પૂરતો થઇ રહે એટલો છે પ્રથમ વિભાગ પ્રાચીન કાળને લગતો છે; વેદ સમયથી મુસલમાન રાજ્યની હિંદમાં શરૂઆત થવા માંડી ત્યાં સુધીની વાર્તારૂપે ઐતિહાસિક રેખા એમાં આપવામાં આવેલી છે. દ્વિતીય વિભાગ મધ્યકાળનું દર્શન કરાવે છે; ગુજરાતની કાંઇક હકીકત ઉપરાંત દિલ્હીના

પાદશાહો, મોગલ સમ્રાટો, અને મરાઠા સરદારોના સમયની માહીતી એમાં સમાવેલી છે. તૃતીય વિભાગમાં અર્વાચીન સમય આલેખવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમના દેશોની પ્રજાનું આગમન, અંગ્રેજોના અમલની શરૂઆત, અંગ્રેજ વીરોનાં જીવન ચરિત્રો અને તેમાંથી મળતો બોધ, તેમણે હિંદના કલ્યાણાર્થે કરેલા સ્તુત્ય પ્રયાસ, અને હિંદને બ્રિટિશ અમલથી મળેલા અપૂર્વ લાભો આ વિભાગમાં વર્ણવેલા છે.

જેમને માટે આ લઘુ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે તેમને ખરેખર એ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે; તેમ થશે તો લીધેલો શ્રમ સફળ થએલો માનીશ. ઇતિહાસમાં થઇ ગએલા વીર પુરુષો, અગત્યના બનાવો તથા યુદ્ધો સંબંધી ચિત્રોનો આ આવૃત્તિમાં સમાવેશ થઇ શક્યો નથી, પણ આશા છે કે ભવિષ્યમાં વધારે અનુકૂળતા મળી આવેથી દ્વિતીય આવૃત્તિમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તક તૈયાર થતું હતું ત્યારે તે વાંચી કેટલીક સૂચનાઓ આપવા માટે ભરૂચ હાઇસ્કુલના આસિસ્ટન્ટ માસ્તર રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા. બી. એ. નો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

દેવગઢ બારીઆ; રેવાકાંઠા.
જાન્યુઆરિ, સને ૧૯૧૯.

બા. લ. કાજી.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

ભાગ ૨ જો.

હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

ભાગ ૩ જો.

અર્વાચીન હિંદ–બ્રિટિશ સત્તા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

૧ હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણે આ પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા લોકો વિષે વાર્તા કરવા માગીએ છીએ; પણ તે તમને કહેતા પહેલાં એ દેશ ક્યાં આવેલોછે, એમાં ક્યા ક્યા પહાડો છે તથા કઈ કઈ નદીઓ આવી રહેલી છે તે તમારે જાણવાની જરૂર છે.

નકશામાં જુઓ. એશિઆ ખંડની દક્ષિણે આવેલા ત્રિકોણાકાર દેશને આપણે હાલ હિંદુસ્તાન કહીએ છીએ. એ દેશની ઉત્તરે હિમાલય નામના ઉંચા પર્વતની હાર આવેલી છે. ત્યાં બરફ હમેશાં રહે છે અને કદી પીગળતો નથી તેથી આ પર્વતને "બરફના રહેઠાણનું" નામ આપવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યાં એટલી બધી ઠંડી રહે છે કે માણસ કે જાનવર જીવી શકતાં નથી; તેમજ ઝાડ અને વનસ્પતિ બહુ થોડાં ઊગે છે. પત્થર અને ખડક. સિવાય બીજું કાંઈ જણાતું નથી. આથી આરબ લોકોએ આ પર્વતને "પૃથ્વીના પત્થરના પટાની" ઉપમા આપીછે. આ પહાડો બહુ ઉંચાછે તેથી ઉત્તરમાંથી કોઇ માણસ આવી શકે નહિ; પણ વાયવ્ય અને ઇશાન કોણમાં તેઓ નીચા થઇ ગયાછે તેથી ખીણોમાં થઈને માણસો આવ જાવ કરી શકે છે. એવા રસ્તાને "ઘાટ" કહે છે. વાયવ્ય કોણ તરફના પહાડમાંથી આવવાના માર્ગને ખૈબરઘાટ કહે છે.

હિમાલય પર્વત ઘણો ઉંચો છે. વાદળાંઓ એના શિખર સાથે અથડાય છે તેથી ત્યાં વરસાદ બહુ વરસે છે, અને પાણી પર્વતપરથી નીચે પડે છે. આથી જુદી જુદી નદીઓ બનેછે અને હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં તે વહેછે.

આમાંની મુખ્ય નદીઓ ગંગા અને સિંધુ છે. જે પ્રદેશમાં તેઓ વહે છે તેને "સિંધુ તથા ગંગાના નીચાણ પ્રદેશ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બ્રહ્મપુત્રા નામની એક બીજી નદી છે તે બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે.

હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં જમીન પાછી ઉંચી થએલી માલમ પડે છે. ત્યાં એક બીજા પર્વતની હાર દેખાય છે. એ પહાડો બહુ ઉંચા

નથી, તેમ હિમાલયની પેઠે ત્યાં હમેશાં બરફ પડેલો હોતો નથી. એ પર્વતને આપણે "વિંધ્યાચળ પર્વત" કહીએ છીએ. એની દક્ષિણનો મુલક ઘણો પહાડી છે. એ મુલકના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા પર ડુંગરાની હારો આવી રહેલી છે. એ હારોને "પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ" કહે છે. એ બે ઘાટોની વચ્ચેનો પ્રદેશ "દખ્ખણ" નામથી ઓળખાય છે. દખ્ખણ એ 'દક્ષિણ' શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તેમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા મુખ્ય નદીઓ છે, પણ તેમાં પાણી બહુ થોડું હોય છે, અને ઉનાળામાં તો લગભગ સુકાઇ જાય છે.

એકંદરે જોતાં હિંદુસ્તાનનો કિનારો ઘણે ભાગે પહાડી છે અને વહાણવટીઓને અનુકૂળ આવે એવો નથી. મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિકોણમાં દરીઆનાં મોજાં કિનારા સાથે ઘણા જોસથી અથડાય છે, અને વહાણને જમીન સુધી આવવામાં ઘણી મુસીબત વેઠવી પડે છે. સારાં બંદરો તો ત્યાં ઘણાંજ થોડાં છે, પરંતુ વર્ષના અમુક ભાગમાં એક જાતનો પવન ફુંકાય છે તેનો લાભ લઇ વહાણવટીઓ પોતાના વહાણને મરજી મુજબ હંકારે છે.

---

૨. હિંદના લોક.

અ. અનાર્ય.

હિંદુસ્તાન વિષે તમે ઉપર લખેલી વાત જાણી એટલે સ્વાભાવિક રીતે તમે પૂછશો કે એ દેશમાં પ્રથમ કયા લોક રહેતા હતા, તેઓ કયાંથી આવ્યા, કેવી રીતે આવ્યા, તેઓનો રાજા કોણ હતો અને તેઓ કેવા નિયમો પાળતા હતા? આ સઘળા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવો બહુ કઠિન છે; કારણકે ગએલા જમાનાનો ઇતિહાસ જાણવાનાં પૂરતાં સાધન આપણી પાસે નથી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા મોટા મોટા રાજ્ય કર્તાઓ થઇ ગયા પણ તેમણે પોતે અથવા તો કોઇ બીજાએ તે વખતનો વૃત્તાન્ત લખ્યો નથી. માત્ર થોડી ઘણી હકીકત તે જમાનાના શિલાલેખ, તામ્રપટ, સિક્કાઓ અને પરદેશી મુસાફરોના લખાણપરથી આપણને માલમ પડી આવે છે. તે ઉપરાંત અસલના લોકોના ધાર્મિક ગ્રંથો, પુરાણો, અને વીરરસનાં કાવ્યો પરથી આપણને થોડું ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે; પણ જોઇએ તેવો સંતોષકારક ઇતિહાસ મળી શકતો નથી તેથી આપણે દિલગીર થવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનના અસલના લોકો ઘણા જંગલી હતા. હાલ પણ કેટલાક ભાગમાં તેમની જાતો માલમ પડે છે. તેઓ જંગલમાં રહી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને અર્ધ નગ્ન સ્થિતિમાં દેખાય છે. આપણે જે પ્રમાણે જમીન ખેડી અનાજ ઉગાડીએ છીએ અને રહેવા વાસ્તે પાકાં ઘર બાંધીએ છીએ તેમ તે લોકો કરતા નથી. મધ્ય હિંદુસ્તાનના કંધ, રજપુતાનાના ભીલ અને નીલગિરિના ડુંગરામાં વસતા લોકો ઉપર કહેલા લોકોની જાત છે. આપણે આ સર્વ જંગલી જાતોને કોળી કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના મૂળ વતની પણ તેમને ગણુવામાં આવે છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આર્ય લોક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે ઉપર કહેલી અનાર્ય જાતોને તેઓએ દસ્યુ કે દાસનું નામ આપ્યું. તેમને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા અને અંતે તેમને દૂર જંગલમાં હાંકી કાઢયા. વેદ જે હિંદુઓનો જુનામાં જુનો ગ્રંથ છે તેમાં આ અનાર્ય લોકને ચપટા નાકવાળા, કાચું માંસ ખાનારા, યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા, યજ્ઞ નહિ કરનારા વગેરે કહેવામાં આવ્યા છે.

દ્રાવિડ, તેલુગુ, તામિલ, કાનડી અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા લોકોની એક બીજી જાત છે. ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આ લોક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હોય અથવા તો જે પ્રમાણે કોળી લોક અહીંઆના મૂળ વતની કહેવાય છે તે પ્રમાણે તેઓ પણ અહીંના મૂળ વતની હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ દ્રાવિડ લોકો કોળી કરતાં વધારે સુધરેલા હતા. તેઓ જમીન ખેડતા, અનાજ ઉગાડતા અને કપડાં પહેરતા. તેઓ નાગની અને ઝાડની પૂજા કરતા. દેવોથી ડરતા તેથી પોતાના રક્ષણાર્થે તેમની પ્રાર્થના કરતા, અને તેમને ખુશ કરવાને પ્રાણીઓનો વધ કરતા.

ઉપર વર્ણવેલા અનાર્ય લોકો સાચા, નિમકહલાલ અને ઘણે ભાગે માયાળુ માલુમ પડયા છે. મદ્રાસ ઇલાકાના અનાર્ય જાતોના સિપાઇઓએ દક્ષિણ હિંદ જીતવામાં બ્રિટિશ સરકારને ઘણી સારી મદદ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ તેઓએ સારો ભાગ લીધો હતો. બહાદુર ગુરખા પણ હિમાલયની એક અનાર્ય જાત છે; તેમણે પણ હાલના મહાન યુરોપિઅન વિગ્રહમાં ઘણી સારી સેવા બજાવીછે.

૨. આર્ય.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર માણુસનાં ટોળે ટોળાં ખૈબર અને બોલન ઘાટમાં થઇને હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યાં. ઘણાં વર્ષ સુધી એ

પ્રવાહ જારી રહ્યો. તે લોકો પોતાને આર્ય કહેતા અને આપણે પણ તેમને એજ નામથી ઓળખીએ છીએ. તમે પૂછશો કે એ માણુસો ક્યાંથી આવ્યાં ? તેનો જવાબ એજ છે કે હાલ જે દેશને અફગાનિસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાન કહીએ છીએ ત્યાં તેમનું મૂળ રહેઠાણુ હતું તેથી તેઓ ત્યાંથીજ આવ્યા હોવા જોઇએ. વખત જતાં તેમનામાં બે વિભાગ પડ્યા. એક "પૂર્વના આર્યો" અને બીજા "પશ્ચિમના આર્યો." ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસનો સંબંધ પૂર્વના આર્યો સાથે છે, તેથી તમને તેમની વાત કહીશું.

તેઓ પોતાનું મૂળ રહેઠાણુ છોડી હિંદુસ્તાન તરફ વધવા લાગ્યા. ઘણી પહાડી જમીન અને ઝરાઓ ઓળંગ્યા, પછી જ્યાં હાલ પેશાવર શહેર આવી રહેલું છે ત્યાં તેઓ આવ્યા, અને સિંધુ નદીને કિનારે આવી અટક્યા. ત્યાં લાંબો વખત સુધી તેમણે સાદી અને સુખી જિંદગી ગુજારી. તેઓ ઘણાં ઢોર તથા ઘેટાં પોતાની સાથે રાખતા, જમીન ખેડતા અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. શિકાર કરવામાં અને માછલાં પકડવામાં પુરુષ વર્ગ પોતાનો વખત ગાળતો. સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી, ખોરાક રાંધતી અને પુરુષ વર્ગને ઘર કામમાં બનતી મદદ આપતી. જ્યારે આર્યોને પોતાના રહેઠાણુમાં પોતાને તથા ઢોરને વાસ્તે પૂરતો ખોરાક મળવા લાગ્યો નહિ ત્યારે તેઓને દ્રાવિડ લોકોની માફક ભટકવાની જરૂર પડી. તેમના પછી બીજાં ટોળાંઓ પણ આવવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ગંગા નદીના "નીચાણુ પ્રદેશમાં" તેઓ એકઠા મળી રહ્યા.

ઉપર કહેલા આર્ય લોકોએ પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી, તેમજ કોઈ વિદેશી મુસાફરે તેમનો વૃત્તાંત આપ્યો નથી; પરંતુ વેદમાંથી પ્રાચીન કાળના હિંદમાં વસનારા લોક વિષે આપણુને થોડી ઘણી માહિતી મળી શકે છે. પોતાની દોલતનો અંદાજ પોતાની પાસેના ઢોરની સંખ્યાથી તેઓ કરતા. કેટલાંક કુટુંબો મળીને તેમની એક જાત કે ટોળી બનતી. દરેક ટોળીના એક આગેવાન પુરુષની સરદારી હેઠળ તેઓ લડાઇમાં જતા. સઘળી જાતના શસ્ત્રનો ઉપયોગ તેમને આવડતો. સૂર્ય, વરુણુ, ઇંદ્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ દેવોની તેઓ મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. આ પ્રાર્થના બ્રાહ્મણો તેમની પાસે કરાવતા. બ્રાહ્મણુનો વર્ગ તે વખતમાં હતો, પણ હાલ જેમ જ્ઞાતિનું બંધારણુ માલમ પડે છે તેમ વેદના સમયમાં હતું નહિ. ઘોડા અને ઢોરનું બળિદાન આપવામાં આવતું. તેમની બધી ક્રિયાઓમાં સોમ નામનો કેફી રસ એક અગત્યનો ભાગ ભજવતો હતો.

---

૩. રામાયણ.

અ. રામ અને સીતા.

આર્યોનાં જુદાં જુદાં ટોળાં એકઠાં મળી ગંગા અને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યાં, એવું તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં બંગાળા સુધી તેઓ વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તેમાંનું એક રાજ્ય અયોધ્યાનું હતું. ત્યાં સૂર્યવંશી દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા. તેમનાં નામ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, અને શત્રુઘ્ન હતાં. પટરાણીના પુત્ર રામ હતા પરંતુ તેમની માનીતી રાણીના પુત્ર ભરત હતા. રામ સોળ વર્ષના થયા ત્યારથીજ ઘણી બહાદુરી બતાવવા લાગ્યા. અયોધ્યાની આસપાસના જંગલમાં ઘણા રાક્ષસો ફરતા હતા અને ઋષિઓને ઘણો ત્રાસ આપી તેમના યજ્ઞ કર્મનો ભંગ કરતા હતા; તેથી રામ પોતાના ભાઇ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા, અને રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસોના ભયથી ધીમે ધીમે દેશ મુક્ત થયો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મિથિલાપુરીમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમને સીતા નામે એક સુંદર કન્યા હતી. જનકરાજા પાસે શિવનું આપેલું એક ધનુષ હતું. જે કોઇ તે નમાવી શકે તેને સીતા પરણાવવી એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘણા રાજકુંવરો એ કુંવરી પરણવા ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ તેમનાથી ધનુષ વાળી શકાયું નહિ. અંતે રામે ધનુષ હાથમાં લીધું અને તેને નમાવ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. આથી સીતાજી સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરી રામ અયોધ્યા પાછા વળ્યા.

કાળના વહેવા સાથે દશરથ રાજા વૃદ્ધ થતા ગયા, તેથી રામને રાજ્યાભિષેક કરવાની તેમની ઇચ્છા થઇ. પરંતુ કૈકેયી (ભરતની માતા) જે તેમની માનીતી રાણી હતી તે ઘણી દિલગીર થઇ અને ભરત ગાદીએ આવે એવો તેણે આગ્રહ કર્યો. આ સાંભળીને રાજાને ઘણો ખેદ થયો. પ્રજા પણ ઘણી નારાજ થઇ. પરંતુ આપેલું વચન પાળવું જોઇએ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમ જાણી રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા. તેમણે કહ્યું, "ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાનું વચન પાળવું જ જોઇએ. વનમાં મારૂં મરણ થાય તોપણ મારા પિતાએ આપેલું વચન તોડવું જોઇએ નહિ." સીતાને ઘેર રહેવાનું

રામે કહ્યું પણ તેમણે કહ્યું કે, " જ્યાં તમે ત્યાં હું. સુખ અને દુઃખ એ બંનેની હું ભાગિયણ છું. તમારા વિના મહેલમાં રહેવા કરતાં તમારી સાથે એક ઝુંપડામાં રહેવામાં હું વધારે આનંદ માનીશ." અંતે સીતા તથા પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને લઈ રામચંદ્રજી પ્રયાગ તરફ ચાલ્યા.

રામે અયોધ્યા છોડયા પછી શોકમાં ને શોકમાં દશરથ રાજાએ પોતાનો દેહ પાડયો. ભરતને ગાદી આપવામાં આવી પરંતુ તે લેવા તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે " રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું રાજયનો કારભાર ચલાવીશ, પણ ગાદીનો સ્વીકાર કરી કદી પણ હું રાજા થઇશ નહિ. " ત્યાર પછી ભરત રામની શોધમાં નીકળ્યા. રામનો મેળાપ થયો પણ તેમણે તેની માગણી સ્વીકારી નહિ અને કહ્યું કે " ચૌદ વરસ સુધી હું કદી પણ પાછો ફરવાનો નથી. " આથી નિરુપાયે ભરતે રામની ગાદી ઉપર તેમની પાદુકા મૂકી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો.

૪. રામ અને રાવણ.

રામચંદ્રજી ત્યાર પછી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં તેમને ઘણા રાક્ષસો સાથે લડવું પડયું. શૂર્પણખા નામની રાક્ષસીએ સીતાને બીવડાવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ લક્ષ્મણે તેનું નાક કાપી હાંકી કાઢી. લંકા જેને હાલ સીલોન કહે છે તેના પર રાજ્ય કરનાર રાવણ રાજાની આ રાક્ષસણી બેન થતી હતી. તેણે પોતાના ભાઈને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યા અને રામ પર વેર લેવા રાવણે તેને વચન આપ્યું. અંતે સીતાનું હરણ કરવા તે તત્પર થયો. સંન્યાસીનો વેષ લઇ સીતાના રહેઠાણ આગળ તે ગયો અને રામ તથા લક્ષ્મણની ગેર હાજરીનો લાભ લઈ સીતાને ઉપાડી તે લંકા તરફ ચાલ્યો ગયો.

રામને સીતા માલમ પડયાં નહિ ત્યારે દુઃખથી તે અર્ધા ઘેલા જેવા થઈ ગયા. સીતાનું શું થયું હશે અને તેમની કયાં શોધ કરવી એ બાબ-તથી એમનું મન બહુ ગુંચવાવા લાગ્યું. અંતે તેમણે દક્ષિણ તરફ શોધ કરવા માંડી. પશ્ચિમ ઘાટ આગળ રહેનારા વાનર રાજા સાથે તેમને દોસ્તી થઈ. તે રાજાએ હનુમાન નામના પોતાના સરદારને સીતાની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે શોધ કરી ખબર આપી કે સીતાને રાવણ લઇ ગયો છે, અને હાલ તે લંકામાં કેદ છે. હનુમાનની સરદારી નીચે એક મોટું વાન-રનું (જંગલી લોકનું) લશ્કર લઈ રામની મદદે તે રાજા ગયો; તે લશ્કરે

દરીઆપર, એક પુલ બાંધ્યો અને સંખ્યાબંધ માણસો લંકાના ટાપુ પર ઉતરી પડયા. ત્યાં એક ભારે રણસંગ્રામ થયો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી અને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. અંતે યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઈંદ્રજીત અને ભાઈ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરાયા. રામ અને સીતા મળ્યાં. ચૌદ વરસનો વનવાસ પુરો થયો હતો તેથી તેઓ અયોધ્યા ગયા. ભરતે ઘણી ખુશીથી રાજ્યની લગામ તેમને સોંપી.

અયોધ્યામાં ઘણાં વર્ષ સુધી રામચંદ્રજીએ રાજ્ય કર્યું. એમની આગળના આર્ય રાજાઓ કરતાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ એમણે મેળવી છે. એમની રાજનીતિ એવી સારી હતી અને પ્રજા તરફ એવો એમનો પ્રેમ હતો કે લોકો એમને દેવ તરીકે અદ્યાપિ પૂજે છે. રામના જીવનપરથી ઘણું શિક્ષણ મળે છે. દરેક જણે માતાપિતાનું વચન પાળવું અને સંકટ સમયે ધીરજ ધરવી એ બે સાર આપણે ખાસ ગ્રહણ કરવાના છે. સીતાના વૃત્તાન્તપરથી સ્ત્રીના ધર્મ શા છે અને પતિ સેવા કેવી રીતે કરવી જોઇએ એ બાબતનો દરેક હિંદુ સ્ત્રીને ખ્યાલ આવે છે.

---

૪ મહાભારત.

अ. પાંડવ અને કૌરવ.

રામાયણના સમયમાં સૂર્યવંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં તે તમે વાંચ્યું. તેમનું રાજ્ય અયોધ્યામાં હતું તે પણ તમે જાણ્યું. તે રાજ્યની પાસે દિલ્હીની પૂર્વે હસ્તિનાપુરનું ચંદ્રવંશી રાજ્ય હતું. ત્યાં ભરત નામના આર્ય રાજાના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ભારત કુટુંબમાં ધૃતરાષ્ટ્ર નામે રાજા થયો. તે જન્મથી આંધળો હતો તેથી તેણે પોતાના નાના ભાઇ પાંડુને રાજ્ય સોંપ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રને સો દીકરા હતા. તેઓ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. પાંડુને પાંચ દીકરા હતા. તે પાંડવ કહેવાતા. પાંચ પાંડવોમાં મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન હતા. તેઓ મહાભારતના શૂરવીર યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાંડવો અને કૌરવો સાથે ઉછર્યા અને દ્રોણાચાર્ય નામના ગુરુએ તેમને યુદ્ધ કળા શીખવી, અને વખત જતાં રાજકુંવરો શસ્ત્રના ઉપયોગમાં ઘણા પ્રવીણ થયા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને ગાદી વારસ નીમ્યા તેથી કૌરવો પાંડવો તરફ વેર રાખવા લાગ્યા. અંતે તેમને મારી નાખવાની યુક્તિ તેમણે રચી. હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર એક લાખનું બનાવેલું ઘર હતું. ત્યાં થોડો વખત રહેવા કૌરવોએ પાંડવોને કહ્યું. પાંડવો ત્યાં ગયા, પણ એનું પરિણામ સારૂં આવશે નહિ એમ લાગવાથી તેમણે ત્યાં જઈ તે ઘરમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખી. જેથી આફતની વખતે તેમાંથી બહાર નીકળી શકાય. એક દિવસે પાંડવોની માતા કુંતીએ થોડા બ્રાહ્મણને જમવા નોતર્યા તેમાં એક સ્ત્રી અને તેના પાંચ દીકરા વગર નોતરે જમવા ગયા. રાત પડતાં તે સ્ત્રી અને તેના દીકરા ત્યાં ઉંઘી ગયા. પવન ઘણો જોસથી ફુંકાતો હતો, તે વખતે ઘરને આગ લાગી. સવારે છ મનુષ્યનાં હાડકાં રાખના ઢગલામાં માલમ પડયાં તે ઉપરથી કૌરવોએ એમ ધાર્યું કે પાંચે પાંડવો અને તેમની માતા આગમાં બળી મુઆં હશે. પરંતુ પાંડવો તો જીવતા હતા. તેઓ સુરંગમાંથી નાસી ગયા અને બ્રાહ્મણના વેષમાં ભટકવા લાગ્યા.

જંગલમાં પાંડવો ભટકતા હતા ત્યારે વ્યાસ નામના ઋષિનો તેમને સમાગમ થયો. તેમણે કહ્યું કે પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજા પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર રચે છે. દ્રૌપદી ઘણી ખુબસુરત કુમારિકા હતી. પાંડવો સ્વયંવર મંડપમાં ગયા. ત્યાં કૌરવો અને બીજા રાજાઓ પણ આવેલા હતા. મચ્છવેધ કરી શકે તેને દ્રૌપદી વરે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણા રાજકુંવરો મચ્છવેધ કરવા તત્પર થયા, પણ કોઈથી મચ્છવેધ થયો નહિ. અંતે અર્જુન બ્રાહ્મણના વેષમાં આગળ આવ્યો અને ઘણી સહેલાઇથી તેણે મચ્છવેધ કર્યો.

દ્રૌપદીને લઇને પાંડવો પોતાના ઘર તરફ વળ્યા. ઘરના બારણા આગળથી તેઓ બોલ્યા કે "અમે ભિક્ષા લઇને ઘેર આવ્યા છીએ માટે બારણું ઉઘાડો." ભિક્ષુક બ્રાહ્મણને વેષે તેઓ ફરતા હતા તેથી માત્ર હાસ્યની ખાતર તેઓ ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેમની માતાએ જવાબ આપ્યો કે "તમે જે લઈ આવ્યા છો તે સરખે ભાગે વહેંચી લો." વ્યાસે કહ્યું કે દ્રૌપદી વાસ્તે એવાંજ લગ્ન કર્મના સંજોગથી નિર્માણ થએલાં છે. આથી સઘળા સંતોષ પામ્યા, અને લગ્ન પછી પાંડવો ઇંદ્રપ્રસ્થ રહેવા ગયા

પાંડવો તરફ કૌરવોની દાઝ દિવસે દિવસે વધતી ગઈ. તેમણે સઘળા રાજાઓને એક મીજબાની આપી અને તેમને જુગટું રમવા આમંત્રણ કર્યું.

યુધિષ્ઠિરને એક ક્ષત્રિય તરીકે તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો પડયો. અંતે જુગારમાં યુધિષ્ઠિર હાર્યા. દ્રૌપદીને દરબારમાં ઘસડી લઈ જવામાં આવ્યાં, અને કૌરવોએ તેમનું અણુઘટતી રીતે અપમાન કર્યું. પાંડવો આ સઘળું લાચારીથી ખમ્યા, પરંતુ ભીમે તેજ વખતે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે " હું દુર્યોધનનું અંગ ભાગીશ ત્યારે જ સંતોષ પામીશ. " આ પ્રમાણે પાંડવોએ ધન, રાજપાટ, સઘળું ખોયું અને જંગલમાં તેમને ચાલ્યા જવું પડયું.

ય. મહાભારતનું યુદ્ધ.

તેર વર્ષ પછી પાંડવોએ તેમજ કૌરવોએ યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બંને સેનાઓ મળી. કૌરવોના સેનાપતિ વયોવૃદ્ધ અને શૂરવીર ભીષ્મ હતા. તે ઉપરાંત કર્ણનામે યોદ્ધો કૌરવો સાથે રહી પાંડવો સામે લડયો. કૌરવની સેના મોટી હતી, પરંતુ અર્જુન જેવો બાણાવળી, ભીમ જેવો ગદાધારી, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સલાહકાર તેમની પાસે હતા નહિ. જ્યારે લડાઈ શરૂ થવાની તૈયારી થઇ ત્યારે અર્જુન પોતાના રથમાંથી સઘળા લશ્કરને જોવા લાગ્યો, અને અનહદ મનુષ્યની લડાઇમાં હાની થશે એવા વિચારથી લડાઇમાંથી લડ્યા વગર પાછા ચાલ્યા જવાનું તેને મન થયું; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે એની સાથે વાદવિવાદ કરી એના મનનું સમાધાન કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ જે વચનો તે વખતે બોલ્યા તેજ ભગવદ્ ગીતાનાં વચનો છે. અઢાર દિવસ સુધી લડાઇ ઘણી જોસભેર ચાલી.

પ્રથમ કૌરવ સેનાપતિ ભીષ્મ પડયા. ત્યાર પછી દ્રોણ, કર્ણ વગેરે મહારથીઓ મરણને શરણ થયા. માત્ર ચાર કૌરવો બચ્યા. અંતે ભીમે દુર્યોધનને ગદા યુદ્ધમાં માર્યો. પાંડવો તે પછી હસ્તિનાપુરમાં ગયા. ત્યાં ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેઓ મેરૂ પર્વત તરફ ચાલ્યા. દ્રૌપદી પણ સાથે ગયાં. તેમની સાથે તેમનો નિમકહલાલ કુતરો પણ હતો. આ પ્રમાણે મનુષ્ય લોકમાંથી પાંડવો ચાલ્યા ગયા. પર્વત ચઢતાં ચઢતાં એક પછી એક મૃત્યુને શરણ થયા. માત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમનો કુતરો સ્વર્ગની નજદીક આવી પહોંચ્યા; પરંતુ પોતાના ભાઇઓ, સ્ત્રી અને કુતરા સિવાય સ્વર્ગમાં એકલા રહેવાનું એમને ઠીક નહિ લાગવાથી એમણે નર્કમાં રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. અંતે આ છેલ્લી કસોટીથી સંતોષ થઇ ઇંદ્રરાજાએ બધાંને સ્વર્ગનો અધિકાર આપ્યો.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યને માટે થએલા યુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતના

માત્ર ચોથા ભાગમાં સમાઈ રહે છે. બાકીના ભાગમાં ત્યાર પહેલાંના વખતની કથા છે. તે ઉપરથી ક્ષાત્રય ધર્મ કેવો હતો, ક્ષત્રિઓની શી શી ફરજો હતી, બ્રાહ્મણો કેવા વિદ્વાન હતા, તથા તેમને કેવા પ્રકારનું માન આપવું જોઇએ વગેરેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. એકંદરે જોતાં મહાભારત એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના 'શૂરવીરોના સમયનો' જ્ઞાનનો ભંડાર છે.

---

૫ પ્રાચીન હિંદુઓ અને તેમની વિદ્યાકળા.

આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦થી આર્યલોકોને પરદેશીઓ હિંદુ કહેવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ અનાર્યો સાથે લાંબી મુદત રહ્યા તેથી તેઓમાંના કેટલાક તેમની ભાષા શીખ્યા, તેમની સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા, અને અંતે તેમની કન્યાઓ પરણી ધીમે ધીમે તેમની સાથે ભળી ગયા. આ લોકોના વંશજો શુદ્ધ આર્યો ગણાયા નહિ પરંતુ તેમનો એક જુદોજ વર્ણ બન્યો. આર્યો જેમ જેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ તેઓને લડાઇમાં એટલું બધું રોકાવું પડયું કે જુની વેદની પૂજા તથા મંત્રો શીખવાની તેમને ફુરસદ મળી નહિ; તેથી તે કામ અમુક લોકોનેજ સોંપવામાં આવ્યું. તે લોકો 'બ્રાહ્મણ' કહેવાયા. જે પુરુષો જોરાવર માલમ પડ્યા તેમને લડાઈનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, અને તેઓ 'ક્ષત્રિય' કહેવાયા. કોમના બાકીના લોકો જે જમીન ખેડતા, લુગડાં વણતા, તથા બીજું પરચુરણ કામ કરતા તેઓ 'વૈશ્ય' કહેવાયા. આર્ય અને અનાર્યના લગ્નથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા જેનો જુદોજ વર્ણ બન્યો હતો તે 'શૂદ્ર' કહેવાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે પ્રથમ ચાર વર્ણ બની, પરંતુ કામ અને ધંધાને અનુસરીને જુદી જુદી સેંકડો જ્ઞાતિ બની. જે હાલ આપણે જોઇએ છીએ.

આર્યના મુખ્ય જુના દેવો ઇંદ્ર અને અગ્નિ વિસારે પડયા. એક નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ બન્યો. એ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ મુખ્ય દેવો મનાયા. જેમ જેમ આર્યો દક્ષિણ તરફ ફેલાતા ગયા તેમ તેમ તે ધર્મ સર્વત્ર ફેલાતો ગયો. એવીજ રીતે મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી તે ઉપરથી જુદી જુદી હિંદુ ભાષાઓ બની જે હાલ હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે બોલાય છે. બ્રાહ્મણો દેવના મંત્રો અને સ્તુતિ ભણતા, પણ નવરાશ મળતી ત્યારે તેઓ કવિતા રચતા; કાયદા બનાવતા, અને બીજી વિદ્યાઓ શીખતા.

બ્રાહ્મણોના સમયમાં મહાભારત તથા રામાયણ રચાયાં. એ આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ. બ્રાહ્મણોએ પોતાની સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ બનાવ્યાં. પાણિનિએ તેમનું પ્રથમ વ્યાકરણ લખ્યું. તેવું કોઈ ભાષામાં અદ્યાપિ લખાયું નથી. તેઓએ ખગોળવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર અને બીજી વિદ્યાકળાનો સારો અભ્યાસ કર્યો. સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનો એટલે ભગભગ ૭૦૦ વર્ષનો આ કાળ 'પ્રાચીન હિંદુ સમય' અથવા 'બ્રાહ્મણોની સત્તાનો સમય' કહેવાય છે.

---

૬. પશ્ચિમની પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.

સીકંદર અને પોરસની વાર્તા.

ગ્રીસમાં આશરે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં અલેકઝાન્ડર નામે રાજા થઈ ગયો. તેને સીકંદર પણ કહે છે. તેના પિતાએ તેને સારી કેળવણી આપી હતી તથા યુદ્ધ કળા પણ શીખવી હતી; તેથી તે એક ઘણો બહાદુર લડવૈયો થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૪ ની વસંતઋતુમાં ૪૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઇ ઇરાનના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવવા તે પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો. પોતાની માતાની આજ્ઞા લેતી વખતે પોતાની પાસેના સઘળા પૈસા તેણે તેને આપી દીધા અને કહ્યું કે "માતાજી માત્ર આશા અને ઉદ્દેશ મારી સાથે હું લઈ જવા માગુંછું. એ સાથે હશે તો ગમે તેવું કઠણ કામ હું પાર પાડી શકીશ."

ઈરાનમાં સખત લડાઇ લડ્યા પછી પોતાના લશ્કરને આરામની જરૂર હતી તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાખી તે ત્યાં રહ્યો. ત્યાર પછી અફગાનિસ્તાનમાં આવેલા બૅક્ટ્રિઆમાં તેણે આગળ વધવા માંડયું. પોતાના નામ ઉપરથી ત્યાં એક શહેર તેણે વસાવ્યું. અંતે વધતાં વધતાં તેનું લશ્કર છેક સિંધુ નદી આગળ આવી પહોંચ્યું. અટક શહેર આગળ હોડીઓનો પુલ બાંધી તેઓ તે નદી ઓળંગ્યા, અને તક્ષિલા શહેર આગળ તેઓએ પડાવ નાખ્યો. ઉનાળાની ગરમી સખત પડતી હતી અને સિપાઇઓ બળ્યા ઝળ્યા પોતાના સરદાર સાથે રણમાંથી પસાર થતા હતા, તેવામાં કોઈ એક માણસે અલેકઝાન્ડરને પાણી આપ્યું; પરંતુ પોતાના સિપાઇઓ તરસથી મરતા હતા તે સંજોગમાં પોતે એકલાએ પાણી પીવું તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ; તેથી

તેણે પાણી ઢોળી નાખ્યું. એક ઇતિહાસ લેખક કહે છે કે "જાણે ઢોળી નાખેલા પાણીએ સર્વની તરસ મટાડી હોય તેમ આ કૃત્યના પરિણામે આખું લશ્કર તાજું થઈ ગયું."

તેક્ષિલામાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી ઝેલમ નદીને પેલેપાર પંજાબમાં પોરસ (પુરૂ વિક્રમ) રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડવા તે નીકળ્યો. ઝેલમ નદીમાં તે વખતે રેલ આવેલી હતી. કોઈ સાધારણ લડવૈયો હોતતો પાનખર ઋતુની રાહ જોઈ ત્યાં બેસી રહેત, પરંતુ સીકંદરે એમ કર્યું નહિ. કામ જેમ મુશ્કેલ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધારે થતો. પોતાની હોડી, તરાપા વગેરે પોતાના પડાવથી તેણે ૧૫ માઇલ દૂર રાખી મૂક્યાં હતાં. વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો તે વખતે તેણે નદી ઓળંગી. હિંદુસ્તાનનું, અને ગ્રીસનું લશ્કર સામસામું આવીને ઉભું રહ્યું. પોરસે પોતાના પુત્રને ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૨૦ રથ સાથે પ્રથમ રણસંગ્રામમાં મોકલ્યો, પણ તે હારવાની અણીપર આવ્યો એટલે પોતે મોટું લશ્કર લઇને તેની મદદે ધાયો. ૨૦૦ હાથી અને ૩૦,૦૦૦ પાયદળ લડાઇના મેદાનમાં તેણે ગોઠવી દીધું. પરંતુ ગ્રીક લોકો પોરસના લશ્કર કરતાં ઝનુની અને જોરાવર હતા તેથી અંતે પોરસ રાજા હારી ગયો.

પ્લુટાર્ક નામનો ગ્રીક લેખક લખે છે કે લડાઇના ગુંચવાડામાં પોરસના હાથીઓએ દુશ્મનના લશ્કરને જેટલું નુકસાન કર્યું તેના કરતાં પોતાના લશ્કરને વધારે નુકસાન કર્યું. તેઓ ગાંડા થઇને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. જે કોઇ તેમના સપાટામાં આવ્યા તે સઘળા ચગદાઇ ગયા. અંતે પોરસ રાજા ઘણો ઘવાયો અને કેદ પકડાયો. પોરસના હાથીએ પોતાના માલિકની બહુ સેવા બજાવી. પોતાની બનતી કોશીશથી તે તેને દુશ્મનના હલ્લામાંથી બચાવી લેતો. અંતે જ્યારે તેને એમ માલમ પડયું કે રાજાના શરીરમાં અસંખ્ય તીરો ભોકાઈ ગયાં છે, ત્યારે તે ધીમેથી ઘુંટણીએ પડયો અને પોતાની સુંઢથી સઘળાં તીરો કાઢી નાખ્યાં. પોરસને જ્યારે કેદી તરીકે અલેકઝાન્ડર પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેને ગ્રીક રાજાએ પૂછ્યું કે "મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું." પોરસે જવાબ આપ્યો, "એક રાજા તરીકે." અલેકઝાન્ડર આ જવાબથી ઘણો ખુશ થયો અને તેને છૂટો કરી પહેલાંની પેઠે રાજ્ય કરવા દીધું.

સીકંદરને આગળ વધવા ઘણી ઉમેદ હતી, પરંતુ તેના સિપાઇઓ ઘેર પાછા વળવા ઘણા આતુર હતા; તેથી તે ઘર તરફ રવાના થયો. રસ્તે

બેબિલોન શહેરમાં તે મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી ગ્રીક રાજાઓએ અફ્ગાનિસ્તાન અને પંજાબમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું; પરંતુ ગ્રીક લોકોની હિંદમાં આવેલી સંખ્યા બહુ થોડી હતી તેથી તેઓ ધીમે ધીમે પંજાબના લોક સાથે મળી ગયા. ત્યાર પછી ગ્રીક તરીકેનો તેમનો ઇતિહાસ બંધ પડયો.

---

૭. બુદ્ધ; તેણે ફેલાવેલો ધર્મ અને શિક્ષણ.

આપણે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે 'પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં બ્રાહ્મણોના હાથમાં સત્તા બહુ હતી. ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તેઓ પોતેજ મેળવતા અને તે જ્ઞાન બીજા લોકોને આપતા નહિ. પરિણામે લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચાલવા લાગ્યા. એ અરસામાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦માં કપિલવસ્તુ નામના ગામમાં એક ક્ષત્રિય રાજાને ત્યાં ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો. તેને સિદ્ધાર્થ પણ કહેતા હતા. ઓગણીસ વર્ષની ઉમરે તેનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. ટુંકામાં કહીએ તો તેની શરૂઆતની જિંદગી સંસારી સુખ અને મોજમઝામાં પસાર કરવામાં આવી હતી.

ગૌતમ ઘણો વિચારવંત હતો. તેનું હૃદય માયાળુ હતું. સઘળાં પ્રાણી તરફ સમાનદૃષ્ટિથી તે જોતો હતો. શિકાર કરતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું અને કેટલીક વાર તો શિકાર કર્યા વિના તે ઘેર પાછો ફરતો. એક દિવસે પોતાના વહાલા સારથિ ચના સાથે રથમાં બેસી તે બહાર ફરવા નીકળ્યો. કમરેથી બેવડા વળીગએલા એક વૃદ્ધ પુરૂષને તેણે રસ્તામાં જોયો. તેને એના ઉપર દયા આવી અને એકદમ રથ અટકાવ્યો અને તે અપંગ ડોસાને તેણે કાંઈક બક્ષીસ આપી; વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે એક માણસ ભયંકર રોગથી પીડાતો હતો તેના પર ગૌતમની દૃષ્ટિ પડી. દરેક મનુષ્ય તે માંદા માણસથી દૂર રહેતો અને તેનો સ્પર્શ નહિ થાય તે માટે બનતી તજવીજ કરતો. આથી ગૌતમને બહુ લાગી આવ્યું, અને આ ખુશનુમા જગતમાં રોગ શા માટે પેદા થાય છે તે સંબંધી તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે એક સંન્યાસી કે જેણે આ દુનિયાની મોજમઝા આવતા જન્મમાં સુખી અને સારી જિંદગી પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી મૂકી દીધી હતી તે ગૌતમને મળ્યો. તે વખતે એને દેહકષ્ટ, તપ અને ઉપવાસની ખૂબી વિષે કાંઈક ભાન થયું.

બહાર ફરી ઘેર આવ્યા પછી પોતાને ત્યાં પુત્રનો પ્રસવ થયો છે એવી

વધામણી ગૌતમને આપવામાં આવી, તે વખતે માત્ર તે એટલુંજ બોલ્યો કે, "મને એક બીજી જંજાળ વળગી. તેમાંથી મારે છૂટવું પડશે." રાત્રે તે સુતો પરંતુ મધ્યરાત્રે ઉઠયો. પોતાની વહાલી સ્ત્રી તથા બાળકપર એકવાર છેલ્લી દૃષ્ટિ નાખી, ઘોડાપર બેસી પોતાના સારથિ સાથે તે બહાર નીકળી પડયો. સારાં વસ્ત્ર, અલંકાર શરીરપરથી કાઢીને તેણે ચનાને આપી દીધાં અને કહ્યું કે, "દેહ કષ્ટ અને તપ કરવાના હેતુથી અને શાંતિનો ખરો માર્ગ શોધવાને માટે હું ઘરબાર છોડી નીકળી ગયોછું એવું તુ મારા પિતાજીને કહેજે."

ગૌતમ તે પછી બ્રાહ્મણો પાસે તેમના શિષ્ય તરીકે થોડો વખત રહ્યો; પરંતુ તેઓ સુખ અને શાંતિનો ખરો માર્ગ તેને બતાવી શક્યા નહિ, તેથી વિંધ્યાચળ પર્વતના જંગલોમાં તેણે છ વર્ષ ગાળ્યાં. તપ અને દેહ દમનથી પોતાનું શરીર ગાળી નાખ્યું, પણ આખરે તેને એમજ લાગ્યું કે આમ કરવાથી હું જાતે સુખી થઇશ નહિ તેમજ બીજાને સુખનો ખરો માર્ગ બતાવી શકીશ નહિ; તેથી સાધારણ મનુષ્યની માફક તેણે ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. એક દિવસે ગૌતમ અંજીરના ઝાડ તળે બેઠો હતો. ત્યાં વિચારમાં ઘણો લીન થઈ ગયો. તે બોલી ઉઠયો કે, "મને જ્ઞાન થયું છે. નિર્વાણ તથા શાંતિનો ખરો માર્ગ મને સુઝયો છે. શાંતિના ખરા માર્ગ પર બીજાઓને દોરવાને મારે નીકળવું જોઇએ." તે ઠામ ઠામ ફરવા લાગ્યો, અને જે માણસો તેની પાસે આવ્યા તેમને ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના કેટલાક શિષ્યો થયા. સઘળા સાથે તે રાજમહેલમાં ગયો. ત્યાં રાજા અને રૈયતે તેનો નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો. ગૌતમના પિતાએ જ્યારે જાણ્યું કે પોતાનો પુત્ર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે ત્યારે તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે "જે ઉચ્ચ કુટુંબમાં હું જન્મ્યો છું તે કુટુંબમાં શું તું જન્મ્યો નથી? આપણા વંશજોએ કોઇ પણ દિવસ ભિક્ષા માગી પેટ ભર્યું છે?" પરંતુ બુદ્ધે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો કે "વ્હાલા પિતાજી! મારી પાસે અમૂલ્ય ખજાનો છે; તેનો ભંડાર આપ આગળ મૂકવા મને રજા આપો."

આ નવો ધર્મ બ્રાહ્મણોને પસંદ પડયો નહિ. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે બધા મનુષ્ય સરખા છે અને સર્વ પોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ બ્રાહ્મણોને રૂચ્યું નહિ. તેઓના મત પ્રમાણે બળિદાન આપવાનો અધિકાર તેમનો જ હતો. તેઓ બીજા વર્ણના લોકને અજ્ઞાન રાખતા

હતા, તેથી બૌદ્ધ ધર્મ તરફ તેઓ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યા. પરંતુ બુદ્ધની જિંદગીમાં લાખો હિંદુઓ તેના ધર્મમાં દાખલ થયા. છસેં વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ રહ્યો. બુદ્ધના મરણ પછી સેંકડો વર્ષ સુધી તે ધર્મના લોકોએ તેને દેવ તરીકે પૂજ્યો અને ઠામ ઠામ તેની મૂર્તિ સ્થાપી. હાલ જો કે હિંદુસ્તાનમાંથી એ ધર્મ નાબુદ થઈ ગયો છે તોપણ ચીન, સીલોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં તેના અનુયાયીઓ ઘણા માલમ પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ સર્વ મનુષ્ય સરખા છે. ૨ સર્વ પોતાના સારા કામથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે. ૩. દરેક જણે સદ્ગુણી થઈ પાપ તજવું અને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. ૪. પ્રાણી માત્ર તરફ ભલા અને દયાળુ થવું. ૫. કોઈની તરફ ઘાતકી થવું નહિ કે કોઈને ઇજા કરવી નહિ.

---

૮ બૌદ્ધ સમયના મહાન રાજાઓ.

અ. ચંદ્રગુપ્ત.

હાલ જે પ્રદેશ બહાર કહેવાય છે ત્યાં પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં મગધનું રાજ્ય ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. બુદ્ધના વખતમાં બિંબિસાર નામે રાજા મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેના પછી ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો. તેણે મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. એના રાજ્યની હદ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બંગાળાના ઉપસાગરથી તે અરબી સમુદ્ર સુધી અને દક્ષિણમાં નર્મદા નદી સુધી બંધાઈ. આથી એને હિંદુસ્તાનના પહેલા શહેનશાહનું નામ આપ્યું છે.

ચંદ્રગુપ્ત રાજાના વખતમાં સીકંદરનો સેનાપતિ સેલ્યુકસ ગંગા નદી સુધી આવી પહોંચ્યો. તેની અને ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે એક મહાન યુદ્ધ થયું. સેલ્યુકસને પાછા હઠવું પડયું અને ચંદ્રગુપ્તના ૬૦૦ હાથીના બદલામાં હાલ જ્યાં કાબુલ, કંદહાર અને હેરાત આવેલા છે ત્યાંના પ્રાંતો તેને આપવા પડ્યા. આમ છતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાના દરબારમાં તેનો એલચી મોકલવાની પરવાનગી આપી. મેગેસ્થિનિસ નામનો ગ્રીક એલચી એના દરબારમાં આઠ વર્ષ રહ્યો. તેણે હિંદુસ્તાન વિષે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે કહે છે કે, "હિંદુસ્તાનના લોક સાદા અને કરકસરવાળા છે. તેઓ વ્યવસ્થા સારી રાખી જાણે છે. ત્યાં ચોરી તો ભાગ્યેજ થાયછે. તેઓ

એવા તો વિશ્વાસુ અને સાચા છે કે એક બીજાને ત્યાં થાપણ મુકતાં સહી સિક્કા અને સાક્ષીઓની જરૂર પડતી નથી. તેઓ વિદ્વાનોને સૌથી વધારે માન આપેછે. તેઓ ખેડુતની બહુ સારી સંભાળ લે છે. રાજા ન્યાયાસન-પર બેસે છે ત્યારે આખો દિવસ લાગલાગટ કામ કર્યા કરે છે." દેશની નિકાસ વિષે લખતાં તે કહે છે કે, "રાજાના દરબારમાં સોનાનાં વાસણો વપરાતાં હતાં. રાજા જવાહીર અને સારી મજલીન પહેરતો." વળી વધા-રામાં તે કહે છે કે, "માણસ અને જાનવરની લડાઈ કરવામાં આવતી. રાજા શિકાર કરતો. અને તીર કામઠાનો ઉપયોગ જાણતો હતો. રાજા પોતાનાં સગાંવહાલાં મારી નાખી ગાદીએ આવ્યો હતો તેથી દિવસે ઉંઘતો નહિ, અને રાત્રે સુવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી કયા ઓરડામાં સુવું તે નક્કી કરતો નહિ. ચોત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૯૭માં મૃત્યુ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો તેની ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ પોતાના મહાન પિતા અને તેથી પણ વધારે ખ્યાતિ મેળવનાર મહાન પુત્રથી તે ઢંકાઇ ગયો. તેના રાજ્યમાં ખાસ જાણવા લાયક બીના બની નથી."

૫. અશોક.

ચંદ્રગુપ્ત યુદ્ધ કળામાં નિપુણ હતો તે જ પ્રમાણમાં તેનો પૌત્ર અશોક શાંત સ્વરૂપ હતો. કાશ્મીર અને નેપાલ સહિત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેણે રાજ્ય કર્યું અને ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. એક મહાન સામ્રાજ્યનો એ ખરેખર શહે-નશાહ હતો. ઓરિસા ઉપર તે ચઢાઇ લઈ ગયો. વિગ્રહ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો. લાખો માણસો મરાયા, અને યુદ્ધ પુરૂં થતાં પહેલાં સઘળો પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો. આથી એનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું, અને બૌદ્ધ ધર્મ તરફ તેનું મન વળ્યું. અંતે તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને સાધુનાં કપડાં પહેર્યાં.

અશોકે જુદી જુદી આજ્ઞાઓ ઘડી કાઢી અને આખા હિંદમાં જુદે જુદે સ્થળે સ્તંભો પર તે કોતરાવી. એક લેખમાં તેણે એવું લખ્યું છે કે, "દયાથી જીત મેળવવી એ શ્રેષ્ઠ છે." આવા સ્તંભો હાલ પણ દેખાય છે. એક અલહાબાદમાં છે, બીજો જગન્નાથપુરીમાં છે, અને ત્રીજો જુનાગઢમાં ગિરનાર પાસે છે.

પોતાના રાજ્યના અગિયારમા વર્ષમાં બૌદ્ધ ધર્મ રાજ્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારાય એવી તેની ઇચ્છા થઇ. કહેવા કરતાં કરી બતાવવાથી વધારે

અસર થાય છે એમ સમજી પીળો ઝબ્ભો પહેરી ખોરાક વાસ્તે ઘેર ઘેર ભટકી તે ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. આની અસર રૈયતપર ઘણી થઇ, અને તેમનામાંના ઘણાએ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. એ ધર્મ ફેલાવવાને માટે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને સીલોનમાં અશોકે સાધુઓ મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો.

દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે એક સભા બોલાવવી એવું અશોકે નક્કી કર્યું તે સભામાં બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો સઘળાને સમજાવવા માટે તેણે ઉપદેશકો નીમ્યા. કેટલાક સૈકા પછી બૌદ્ધ ધર્મની પવિત્ર જગાની મુલાકાતે ચીનથી કેટલાક ધાર્મિક પુરુષો આવ્યા. આ યાત્રાળુમાં ફા-હ્યાન નામનો એક પુરુષ ઈ. સ. ૪૦૦ માં હિંદુસ્તાન આવ્યો. રાવલપિંડિમાં જ્યાં અશોકના પુત્રના સ્મરણાર્થે એક સ્તંભ બાંધેલો હતો ત્યાં આગળ ફરતાં ફરતાં તે આવી ચઢ્યો. બૌદ્ધ ધર્મની અસર લોકોપર કેટલી મજબુત હતી તે નીચે આપેલી તેની વાર્તા ઉપરથી સમજાશે:--

અશોકને કુનલ નામનો પુત્ર હતો. તે પુત્રની માતાના મરણ પછી રાજા બીજી સ્ત્રી પરણ્યો. પુત્ર ઉપર રાજાનો અત્યંત પ્રેમ જોઇ નવી રાણીને ઇર્ષા થઇ અને અંતે તેને મારી નાખવાના નિશ્ચયપર આવી. પ્રથમ તો રાજાને સમજાવી ટેકિસલાના ગવર્નર તરીકે તેને દૂર મોકલાવી દીધો, પણ થોડા વખત પછી રાજાના નામથી કુંવરના પ્રધાન ઉપર એક પત્ર તેણે લખ્યો. તેમાં લખ્યું, કે " તમારે કુંવરની આંખો ફોડી નાખવી, અને ઉજડ અરણ્યમાં ભૂખ અને તરસથી રવડી રઝળી મરી જાય એમ તેની સ્ત્રી સાથે મૂકી આવવો."

પ્રધાનને કાગળ મળતાં હુકમ બજાવવામાં આવ્યો, અને કુંવર અંધ થઇ જંગલમાં રખડતો થઇ ગયો. ફરતાં ફરતાં પોતાના પિતાના પાટનગર પાટલિપુત્રમાં (પટણા) તે આવી પહોંચ્યો. મહેલ આગળ આવતાં તે બોલ્યો, કે "એક વખત હું રાજાનો કુંવર હતો; હાલ હું ભિખારી છું. હું પોતે કોણ છું અને કેવો નિર્દોષ છું તે મારા પિતા આગળ જાહેર કરી શકું તો કેવું સારૂં ?" આ વિચારથી એક વાંસળી લઇ જે ગાયન તેના પિતાને ઘણું પ્રિય હતું તે વગાડવા લાગ્યો. વાંસળીનો નાદ સાંભળતાંજ પિતાનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયું. તેણે ગાનારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જોતાંને વાર પોતાના પુત્રને તેણે ઓળખ્યો. પુત્રે સઘળી

બીના પિતાને કહી અને પોતાનું નિર્દોષપણું જાહેર કર્યું. રાજા ઘણો ગુસ્સે થયો અને તેણે પોતાની રાણીને શિક્ષા કરી.

પુત્ર અંધ હતો તેથી રાજાને ઘણો સંતાપ થયા કરતો હતો. ઘોષ નામનો એક બૌદ્ધમાર્ગી સાધુ હતો. તેની પાસે તે પોતાના પુત્રને લઈ ગયો. તે સન્યાસીએ બૌદ્ધમાર્ગીઓની એક સભા બોલાવી, અને એવી સારી રીતે ઉપદેશ આપ્યો કે સઘળા શ્રોતાજનોની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. સોનાના વાસણમાં તેણે આંસુ ઝીલી લીધાં; પછી ઘોષ બોલ્યો, "ગૌતમ બુદ્ધ વિષે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે સત્ય હોય તો આ આંસુમાં કુનલની આંખો ધોવાથી તે પ્રકાશિત થશે." થયું પણ તેમજ. કુંવરે આંખ ઉઘાડી અને ઘોષનો અંતઃકરણ પૂર્વક તેણે આભાર માન્યો.

અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ વાસ્તે ઘણું કર્યું. બુદ્ધ અથવા તો તેના મહાન અનુયાયીઓની હાડકાની રજ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ઘુમ્મટો બંધાવ્યા. તેણે ૪૦ કે ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ક્યારે, કેવી રીતે, અને ક્યાં તે મરી ગયો તે આપણે જાણતા નથી; પરંતુ એટલું તો જાણીએ છીએ કે તે એક મહાન રાજા થઈ ગયો, અને પોતાના રાજ્યને સલાહશાંતિમાં મૂકી ગયો.

અશોકના મૃત્યુ પછી મૌર્ય (ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલું) રાજ્ય વિષે આપણને ઘણી થોડી માહિતી છે. પશ્ચિમના ગ્રીક રાજાઓ અને દક્ષિણના હિંદુઓ સાથે તે રાજ્યને ઘણી લડાઈઓ થઈ હતી. તે આપણે જાણીએ છીએ. કેટલાક જમાના પછી મૌર્ય વંશનું નામ નિશાન કશું રહ્યું નહિ.

---

૯. મહાવીર સ્વામી.

ઇ૦ સ૦ પૂર્વે પાંચસેં છસેં વર્ષ ઉપર જે સમયે ગૌતમ બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ ચલાવ્યો, તે સમયે મહાવીર સ્વામીએ અસલના જૈન ધર્મમાં સુધારો કર્યો. તે જૈનોના ચોવીસમા તિર્થંકર કહેવાય છે. જૈનશબ્દ 'જિન' ઉપરથી થયો છે. 'જિન' એટલે જીતનાર, આ સંસાર રૂપી મોહનો ગઢ જીતનાર. તે જીન ઉપરથી તેમના અનુયાયીઓ જૈનો કહેવાય છે.

જે ભાગમાં તે મુખ્યત્વે કરીને ફર્યા તે ભાગ એમના વિહરવા-વિચરવા-ઉપરથી બિહાર નામે ઓળખાય છે.

મહાવીર સ્વામી વર્ધમાન નામના એક ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા. નાનપણથીજ એમના મનની વૃત્તિ વૈરાગ્યવાળી હતી; પરંતુ સ્નેહાળ માતપિતાનો ત્યાગ કરી એકદમ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ, પણ માત-

પિતાના ગુજરી ગયા પછી પોતાના વડિલ બંધુની અનુમતિ લઇ ત્રીસ વર્ષની વયે સાધુ થયા. દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ તપમાં ગાળી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, અને ત્રીસવર્ષ સુધી તેમણે ઉપદેશ કર્યો. તેમના અનુયાયીઓમાં શ્વેતાંબર દિગંબર એવા બે ભેદ પડ્યા છે. જૈનધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અહિંસા છે. તેઓ કર્મ, પુનર્જન્મ, આત્મા, અને નિર્વાણને માને છે. પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારી પાંજરાપોળો મોટે ભાગે જૈન ઉદારતાને આભારી છે. જૈન કોમ વ્યાપારી અને શાંતિપ્રિય કોમ છે.

જૈનોએ પોતાનાં પવિત્ર તિર્થો પર્વતો ઉપર વસાવ્યાં છે. તેમાં આબુ ઉપરનાં મંદિરોનું કોતરકામ પ્રેક્ષકોનાં મનને હેરત પમાડે છે. શેત્રુંજય, સમેતશિખર, તારંગા, ગિરનાર વગેરે તેમનાં જાત્રાનાં સ્થળો છે. જૈન સાધુઓએ પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓને પોષણ આપ્યું છે અને મધ્યકાળથી છેક સાંપ્રતકાળ સુધી રાસાઓ, અને કાવ્યો રચી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. હાલમાં હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં મળી જૈનોની વસ્તી ૧૩ લાખની છે.

---

૧૦. ગુપ્ત વંશ.

અ. વિક્રમાદિત્ય અને ફા-હ્યાનની મુસાફરી.

ઈ. સ. ૩૦૮ માં ગુપ્ત વંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત થયો. મૌર્ય વંશના સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત ઉપરથી તેણે એ નામ ધારણ કર્યું. તેણે પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું. ઇ. સ. ૩૭૫ માં તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. હિંદુ જમાનો જે 'નવીન હિંદુ યુગ' કહેવાય છે તેની શરૂઆતમાં તે થઇ ગયો. તે સૂર્ય જેવા પરાક્રમવાળો હતો તેથી તેને વિક્રમાદિત્ય કહે છે. તેનું રાજ્ય માળવામાં હતું. કાઠિઆવાડમાં વાસો કરી રહેલી શક જાતોને તેણે હાંકી કાઢી. એના વખતમાં બીજા દેશના સિક્કાઓ અને પરદેશી માલ આવવા લાગ્યા અને નવીન વિચારો પણ એનાજ વખતમાં ફેલાયા.

ફા-હ્યાન કરીને એક ચીનનો વતની બુદ્ધના મઠોની યાત્રા કરવા આ વખતે હિંદના પ્રવાસે નીકળ્યો હતો. એ યાત્રાળુએ આ સમયનો વૃત્તાન્ત લખ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મ નાબુદ થયો હતો અને હિંદુ ધર્મ પાછો સતેજ થયો હતો, તે જોઇ તેને ઘણો ખેદ થયો; પરંતુ લોકોમાં હજી દયા અને હેત ભાવ કાયમ રહ્યાં હતાં તે જોઇ તે ઘણો ખુશી થયો. તે કહે

છે કે આખા દેશમાં કોઇ પણ જાતની હિંસા થતી દેખાતી નથી. ઘણે સ્થળે નિર્ધન અને અનાથને વાસ્તે આશ્રમો માલમ પડે છે; ત્યાં તેમની બરદાસ ચાકરી ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત એ પ્રવાસીએ વિક્રમાદિત્યના દરબારની પણ નોંધ લીધી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે રાજાના દરબારમાં ઘણા કવિ અને પંડિતો હતા. એ વિદ્વાનોમાં નવ ઘણા પ્રખ્યાત હતા. તેઓ વિક્રમના 'નવ રત્ન' તરીકે જાણીતા થયા છે. કાળિદાસ નામે કવિ ઘણોજ વિદ્વાન હતો. શાકુન્તલ, રઘુવંશ, મેઘદૂત વગેરે ઘણાં ઉત્તમ કાવ્યો તેણે રચ્યાં છે. રાજા વિક્રમાદિત્યના જમાનામાં સંસ્કૃત ભાષા ઘણી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી. વિદ્વાનોએ ખગોળ વિદ્યાનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો. અને સારાં સારાં પુસ્તકો લખ્યાં પંચતંત્રની વાર્તાઓ પણ આજ જમાનામાં લખાઇ. આ રાજાના જીવનને લગતી બીજી ઘણી વાર્તાઓ હાલ હિંદના દરેક ગામમાં કહેવાય છે, તે વિક્રમાર્કની વાર્તાને નામે મશહૂર છે.

આ રાજા ક્યારે થયો તે નિશ્ચિત સાલ આપણે જાણતા નથી; પણ શુમારે ઇ. સ. ૫૩૩ માં એનું રાજ્ય હતું. એ માળવાનો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત રાજા હતો. ક્ષત્રિય રાજાએ માળવામાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં આવ્યા તે સમય દર્શાવનાર એક જુનો શક હાલ ચાલુ છે. તેને 'વિક્રમનો સંવત્' કહે છે. વિક્રમ ઘણો બળવાન તથા શૂરવીર રાજા હતો. તેની પહેલાં કે પછી તેના જેવો ન્યાયાધીશ કોઇ થયો નથી. ન્યાય આપવામાં તે કદી ભૂલ કરતો નહિ. તેના મરણ પછી ઘણે કાળે તેનું ધર્માસન ખંડિયેરમાંથી નીકળી આવ્યું. એવી કથા ચાલે છે કે કેટલાક છોકરાઓ જ્યાં ધર્માસન દટાએલું હતું ત્યાં રમતા હતા. રમતમાં છોકરાઓ એક બીજાને ન્યાય આપવા લાગ્યા. તેઓ ન્યાય એવો તો વાજબી આપતા કે સઘળા ચકિત થતા. આનું કારણ શું હશે તેની તપાસ કરતાં માલમ પડી આવ્યું કે જે ટેકરી ઉપર ન્યાય કરનાર છોકરો બેસતો હતો તેની નીચે વિક્રમ રાજાનું ધર્માસન દટાએલું હતું. તે સિંહાસનમાં એવું બળ હતુ કે નિર્દોષ નાના છોકરાઓમાં સદ્‌બુદ્ધિ આવતી અને ખરૂં ખોટું પારખવાની શક્તિ તેમનામાં પેદા થતી. આ વાર્તા ઉપરથી સાર એટલોજ લેવાનો કે વિક્રમાદિત્ય ઘણો ન્યાયી રાજા હતો.

વિક્રમરાજા પછી તેના વંશજોએ દક્ષિણમાં લડાઇ જારી રાખી; પરંતુ તે લડાઇમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા નહિ એટલામાં હૂણ લોકોનાં ટોળેટોળાં

હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખૂણામાંથી ઉતરી આવ્યાં. તે લોકો મોંગોલિઅન હતા. તેમનો સરદાર તોરમાણુ નામે હતો. તેણે માળવાના મુલકનો કેટલોક ભાગ ગુપ્તરાજાઓ પાસેથી લઇ લીધો અને પોતાને ચક્રવર્તી રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો. અંતે તે રાજાના વંશજોને ઉજ્જનના રાજાએ હરાવ્યા અને જે હૂણ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા અને હિંદુ લોક સાથે ભળી ગયા.

૪. રાજા હર્ષ અને હિઓન્થશાંગ.

સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં જુદા જુદા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓમાં હર્ષ રાજા સર્વથી પ્રખ્યાત હતો. તેની રાજધાની કનોજમાં હતી.

હર્ષ રાજા અને તેના દરબાર વિષે હિઓન્થશાંગ નામના ચીનના યાત્રાળુ તરફથી આપણને ઘણી ખબર મળે છે. તે લખે છે કે એક છત્ર તળે આખા હિંદુસ્તાનને લાવવા તેનો વિચાર હતો. તેમાં તે થોડે અંશે ફતેહમંદ થયો. દક્ષિણમાં પોતાની સત્તાને વધારી શક્યો નહિ. નર્મદાના પ્રદેશ આગળ પુલકેશિન રાજાની સત્તા હતી. તે પ્રદેશ તરફ તે આગળ વધ્યો, પરંતુ લડાઇના મેદાનમાં પોતાના હાથીઓની હાર દુશ્મનોએ કાપી નાંખી ત્યારે હર્ષ રાજાનો હર્ષ જતો રહ્યો, અને તે ચાલુક્ય રાજાથી બીવા લાગ્યો.

હવે વૃદ્ધ થવાથી લડાઇના મેદાનમાં કૂચ કરતાં કરતાં તે થાકી ગયો હતો; તેથી તેની બાકીની જિંદગી અશોકની પેઠે શાંતિમાં ગાળવા તેનો વિચાર થયો. એની જિંદગીની શરૂઆતમાં એ શિવમાર્ગી હતો પરંતુ પછીથી એનો વિચાર બદલાયો અને એણે એમ કહ્યું હતું કે "એક દિવસ હું બૌદ્ધ ધર્મનો શિષ્ય થઇશ, અને સાધુનાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીશ." આથી મુસાફરો વાસ્તે એણે ધોરી રસ્તાઓ અને પુલો બંધાવ્યા અને ઠામ ઠામ માંદા માણસો વાસ્તે આશ્રમો તૈયાર કરાવ્યા. ધર્મના મતભેદ વાસ્તે એ બહુ દરકાર રાખતો નહિ. એકંદરે જોતાં ધર્મની બાબતમાં સઘળાને તે છૂટ આપતો હતો.

ચીનનો પ્રવાસી વળી વધારેમાં લખે છે કે હર્ષ રાજા જાતે કવિતા લખતો હતો. તે વિદ્યાવિનોદી હતો અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો હતો. ધર્મની ચર્ચા વાસ્તે તે સભાઓ બોલાવતો જેમાં સ્ત્રીઓ પણ છૂટથી ભાગ લેતી. હિઓન્થશાંગ ચીન જવા નીકળ્યો તે પહેલાં હર્ષ રાજાએ કનોજમાં

પોતાના ખંડિયા રાજાઓની એક સભા બોલાવી. સભાને વાસ્તે એક કામચલાઉ મઠ ઉભો કરવામાં આવ્યો. તેમાં બુદ્ધની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી, પરંતુ તે ક્રિયાઓ પૂરી થાય તે પહેલાં ત્યાં આગ લાગી અને સઘળું કામ અટક્યું. ત્યાંથી સઘળા અલહાબાદ (પ્રયાગ) ગયા. ત્યાં દરેક ધર્મના હજારો માણસ ભેગા થયા. સભાને પહેલે દિવસે બુદ્ધની પ્રતિમાની, બીજે દિવસે સૂર્યની મૂર્તિની, અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી. મહોત્સવ ૭૫ દિવસ ચાલ્યો. રાજ્યમહેલનો બધો સરસામાન બૌદ્ધમાર્ગી અને બ્રાહ્મણોને એક સરખી રીતે રાજાએ વહેંચી આપ્યો. ત્યાર પછી જેમ બુદ્ધે પોતાના પિતાનું ઘર છોડતી વખતે કર્યું હતું તેમ તેણે પોતાનો રાજવંશી પોશાક કાઢી નાખી ગરીબ ભિખારીનાં ફાટચાં તૂટચાં કપડાં પહેર્યાં.

સભાનું કામ થઇ રહ્યા પછી ચીનનો યાત્રાળુ ચીન ગયો. જે સઘળું તેણે અહીં જોયું હતું તેનો વૃત્તાન્ત તેણે ત્યાં જઇ લખ્યો. ઈ. સ. ૬૬૪ માં તે મરણ પામ્યો. હર્ષ પણ થોડા વર્ષમાં મૃત્યુને શરણ થયો. તેના મરણ પછી કોઇ પણ લાયક વારસ નહિ હોવાથી સર્વ ઠેકાણે અંધાધુંધી ફેલાઈ.

---

૧૧ દક્ષિણ હિંદ.

મહાન રાજા રાજ.

અસલના વખતમાં જમીન માર્ગેજ વિદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા. તેનો માર્ગ માત્ર ઉત્તરમાંજ છે, તેથી દક્ષિણ વિષે પૂરતી માહિતી આપણને મળતી નહોતી. પરંતુ પોર્ટુગીઝ લોકો જળમાર્ગે પ્રથમ યુરોપથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેઓ દક્ષિણ હિંદમાં ઉતર્યા. ગંગા નદીની નીચેના સઘળા પ્રદેશને 'દખ્ખણ' (દક્ષિણ) નામથી ઓળખવામાં આવે છે; પરંતુ કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જે પૂર્વથી તે પશ્ચિમ સુધી પથરાય છે તેનેજ 'દખ્ખણ' નામ ખરી રીતે આપવું જોઇએ. દક્ષિણમાં હાલ દ્રાવિડ લોકો વસે છે. તેઓ તેલુગુ ભાષા બોલે છે. ત્યાં આગળ લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી અંધ્ર લોકોના રાજાએ રાજ્ય કર્યું હતું. ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ટ અને ચીન સાથે તેઓ વેપાર કરતા. પરંતુ અમુક સંજોગોને લીધે તેઓનું રાજ્ય પડી ભાગ્યું. ત્યાર પછી ત્યાં ચાલુક્ય રાજાઓનો વંશ સ્થપાયો. તેમના

સૌથી પહેલા રાજાની ઉત્પત્તિ બહુ વિચિત્ર છે. કોઇ પવિત્ર પુરુષ દેવને જળધારા કરતો હતો, એટલામાં ફુવારામાંથી એક ખુબસુરત મનુષ્ય નીકળી આવ્યો તેને તેમણે પોતાનો પ્રથમ રાજા નીમ્યો. પોતાના સરદારો લડાઇમાં હારી જતા તે વખતે તેમને સ્ત્રીના પોશાક પહેરાવવામાં આવતાં. તેમનાં કૃત્યો સ્ત્રી જેવાં હતાં તેથી તેમને તેમના જેવા કપડાં પહેરાવવાં તેમને યોગ્ય લાગતું હતું પૂલકેશિન તેમનો એક પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો તે આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ. હર્ષ રાજા સાથે તે લડાઈ લડયો હતો તેપણ તમે જાણો છો. તેણે ઈરાનના રાજાને ત્યાં એલચી મોકલ્યા હતા. ઇરાનના રાજાએ પણ પોતાના એલચી તેના દેશમાં મોકલ્યા હતા. તે અજંટા શહેરની દીવાલપરનાં ચીત્રો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. ટુંકામાં કહીએ તો એની સત્તા ઘણી હતી. પરંતુ મુસલમાનો ૧૩મા સૈકામાં નર્મદા ઓળંગી ત્યાં વધ્યા અને દક્ષિણનો છેલ્લો રાજા તેમની સાથે લડતાં પડયો.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. તે દ્રાવિડ લોકોનાં પાંડય, ચેરા, અને ચોલા રાજ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણમાંથી ચોલાનું રાજ્ય વધારે પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું. ત્રણે રાજ્યો મોતીનો વેપાર કરતાં હતાં. યુરોપના વેપારીઓ મોતી તથા બીજો સામાન લેવા ત્યાં આવજાવ કરતા. આશરે ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં ચોલા રાજ્યમાં મહાન રાજા રાજ રાજ્ય કરતો હતો. રાજા રાજે દક્ષિણનાં બધાં રાજ્ય જીત્યાં. અંતે કલિંગનું રાજ્ય પણ તેણે જીત્યું. પલ્લવ તેમજ ચાલુકય લોકો ઉપર તેણે જીત મેળવી. એનું પાટનગર તાંજોર હતું. ત્યાં આગળ એક મોટું દેવાલય એણે બંધાવ્યું, અને તેની દીવાલોપર પોતે મેળવેલી જીતની કથા કોતરાવી.

ચોલા રાજ્ય પાસે જબરૂં લશ્કર હતું એટલુંજ નહિ પણ નૌકાસૈન્ય પણ હતું. નૌકાસેનાના બળથી એણે સીલોનનો ટાપુ જીત્યો. રાજા રાજ શિવભક્ત હતો; પરંતુ બૌદ્ધમાર્ગીઓને તે હેરાન કરતો નહિ.

---

૧૨ અસલના રજપૂતો અને તેમનાં રાજ્યો.

જગદેવ પરમારની વાર્તા.

‘રજપૂત’ શબ્દનો અર્થ રાજપુત્ર થાય છે. કેટલાક રજપૂત રાજાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓમાંથી અને કેટલાક ઉત્તર તરફથી આવેલી ટોળીઓમાંથી ઉતરી આવેલા હતા. રજપૂત લોકોમાં ઘણી જાતો હતી. તેમના સરદાર

'રાણા' કે 'રાય' કહેવાતા. તેઓ એકવચની હતા તથા પોતાના દેશવાસ્તે ઘણો પ્રેમ ધરાવતા, પરંતુ માંહોમાંહે કજીઆને લીધે મુસલમાન રાજાઓથી તેઓ હારી ગયા, અને અંતે તેમણે સર્વસ્વ ખોયું. ગ્રીસના અસલના સ્પાર્ટાના લોક જેવા અસલના રજપૂત લોકો હતા. લડાઇમાં દુશ્મનને પીઠ બતાવવા કરતાં રણક્ષેત્રમાં મરી જવું તેઓ વધારે પસંદ કરતા. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ પુરુષ જેવીજ બહાદુર, એક વચની અને પ્રામાણિક હતી. શત્રુને તાબે થવા કરતાં તેઓ મરવા તૈયાર થતી. જ્યારે તેમને એમ લાગતું કે પોતાના પતિ, પિતા અથવા ભાઇ રણસંગ્રામમાં લડતાં મરણ પામશે તો તેવે પ્રસંગે દુશ્મનના હાથમાં જવા કરતાં કેશરીઆં કરી તેઓ અગ્નિમાં બળી મરવાનું પસંદ કરતી હતી.

રજપૂતોમાં ઘણી જાતો હતી. હજુ પણ તે જાતોના રજપૂત માલમ પડે છે. તેમની મુખ્ય જાતો વાઘેલા, સોલંકી, ચાવડા, રાઠોડ, ચોહાણ, સિસોદીઆ પરમાર, ઝાલા, વગેરે છે. આરાવલી ટેકરીની આસપાસના ભાગો તથા વિંધ્ય પર્વતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશને રજપુતાના કહે છે. ત્યાં ઘણી રજપૂત ટોળીઓ રહેતી હતી અને હાલ પણ ઘણા રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. ઇ. સ. ૭૬૬ થી તે મુસલમાન આવ્યા ત્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. તેઓ ચાલુક્ય વંશના કહેવાતા. પુલકેશિન તથા તેના વંશજો પણ ચાલુક્ય વંશના હતા અને તેમનું રાજ્ય દક્ષિણમાં હતું તે તમો જાણો છો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય અને તેના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ઓઢિઆમાં ઇ. સ. ૪૭૪ થી ઇ. સ. ૧૧૩૨ સુધી એટલે લગભગ ૬૫૦ વર્ષ કેસરી વંશના રાજાઓની સત્તા હતી. મહારાષ્ટ્રની ઉત્તરે દેવગિરિમાં યદુ વંશના રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રજપૂત રાજાઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી હતી અને દરેક રજપૂત રાજા સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો હતો.

રજપૂત રાજાઓ વિષે ઘણી વાર્તા છે; પરંતુ અહીં એક આપી છે. આગળ જતાં જેમ જેમ પ્રસંગ આવશે તેમ બીજા રજપૂત રાજાઓ વિષે વિવેચન કરીશું.

માળવામાં ઉદયાદિત્ય નામે રાજા આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ્ય કરતો હતો. વાઘેલા અને સોલંકી એમ બે વંશની તેને રાણીઓ હતી. વાઘેલી માનીતી હતી. તેના પુત્ર કરતાં સોલંકિણીનો પુત્ર નાનો હતો, પરંતુ ઘણો ખુબસુરત અને ચાલાક હતો. તેનું નામ જગદેવ હતું. રાજાની પ્રીતિ

તેના પર અત્યંત હતી, પણ તેની ઓરમાન માતા વાઘેલી તેનાપર ઈર્ષ્યા રાખતી, અને ધારાનગરીમાંથી તેને કાઢી મૂકવા અવકાશ શોધતી હતી. ગોડે વંશના ગંભીર રાજાને ખબર હતી કે જગદેવ ઘણો રૂપાળો કુંવર હતો અને તેની કાન્તિ સૂર્યના જેવી તેજસ્વી હતી, તેથી પોતાની કુંવરીનાં લગ્ન તેની સાથે કરવાના વિચારથી તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. વાઘેલી રાણીએ આ તકનો લાભ લઇ જગદેવને વિદાય કર્યો.

રસ્તે જતાં ચાવડા વંશના રાજ્યમાં તે જઇ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજાને વીરમતી નામની એક કન્યા હતી. જગદેવની બહાદુરી અને ચાલાકી જોઇ તેણે પોતાની પુત્રીને તેની સાથે પરણાવી, અને હાથી, ઘોડા, નોકરો વગેરે ઘણું કિમતી દાન તેને આપ્યું. લગ્ન પછી જગદેવ પાછો ધારા-નગરી ગયો; પરંતુ પોતાની ઓરમાન માતાથી તે કંટાળી ગયો, તેથી પો-તાની માતા સોલંકિણી આગળ જઈ તેણે કહ્યું કે "મારાથી હવે અહીં રહી શકાય એમ નથી. ધારાનગરી છોડી મારૂં નસીબ હું પરદેશમાં અજ-માવી લઇશ." અંતે પોતાની સ્ત્રી ચાવડી વીરમતી સાથે તેણે પોતાનું ગામ છોડયું. સોળંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહની કીર્ત્તિ વિષે એણે બહુ સાં-ભળ્યું હતું, તેથી તેના પાટનગર પાટણ જવા તેણે વિચાર કર્યો. રસ્તે જતાં એક વાઘ અને વાઘણ જે સિદ્ધરાજના રાજ્યને ત્રાસ આપતા હતા તેને તેણે મારી નાખ્યા. આથી રાજા તેનાપર ઘણો ખુશ થયો અને તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. નોકરી દરમિઆન રાજાની જગદેવે ઘણી સેવા બજાવી. પોતાના માલિક ખાતર અનેક પ્રસંગે પોતાનો જીવ તેણે જોખ-મમાં નાખ્યો. તેણે ત્યાં અરાઢ વર્ષ નોકરી કરી ઘણું દ્રવ્ય અને કીર્તિ સંપાદન કર્યાં.

એક મોટા ધનવાન અને બળવાન રાજાની પેઠે તે થોડા વર્ષ પછી પાછો ધારાનગરી ગયો. પિતા તેને જોઇ હર્ષઘેલો થઇ ગયો. સોળંકિણી હરખાઇ. વાઘેલીએ પણ પોતાનો દ્વેષ તેનાપરથી છોડી દીધો. તેના પિતાએ ધારાનગરીનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. જગદેવે લગભગ ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૮૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. રજપૂતો કેવા બહાદુર હોય છે તથા દુઃખની વખતે કેવું ધૈર્ય રાખે છે તે આપણને જગદેવની વાર્તા ઉપરથી માલમ પડે છે.

ભાગ ૨ જો.

૧૩ હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

મહાન ધર્મ સુધારક–મહંમદ.

હિંદુસ્તાનપર પરદેશી હુમલા ઘણા થઇ ગયા તે તમે વાંચ્યું. આર્યોએ દ્રાવિડ લોકોને હાંકી કાઢ્યા અને તેમનાપર ગ્રીક, સિથિઅન અને હૂણ લોકોએ ઘણા હુમલા કર્યા. અંતે તેમના પર મુસલમાન લોકો ચઢી આવ્યા. મુસલમાનોનો અમલ હિંદુસ્તાન પર ઘણાં વર્ષ રહ્યો.

અરબસ્તાન હિંદુસ્તાન જેવડો મોટો દેશ છે, પરંતુ તેના જેવો ફળદ્રુપ નથી. પહેલાંના વખતમાં આરબો પરદેશ સાથે વેપાર કરતા અને પોતાને ખપમાં આવતી ચીજો ત્યાંથી લાવતા હતા. તેમનું ધર્મનું સ્થાન મક્કા હતું. મક્કા શહેરમાં ઈ. સ. ૫૭૦ માં અબદુલ્લા ને અમીનાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ મહંમદ પાડવામાં આવ્યું. તેમના પિતા તેમના જન્મ વખતે મરણ પામ્યા અને જેવા તે ૭ વર્ષના થયા કે તરતજ તેમની માતા અમીના પણ મરણ પામ્યાં. તેમના કાકાએ તેમને ઉછેર્યા. સવારે, બપોરે અને સાંજે કાબા (પૂજાનું સ્થાન) તરફ મોં રાખીને પ્રાર્થના કરવાનો તેમના કાકાએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો. જેમ જેમ મહંમદ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ પરદેશી મુસાફરો સાથે તે ફરવા લાગ્યા. મુસાફરી દરમિઆન તેમણે યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મની વાતો સાંભળી. તે ઉપરથી આરબોની મૂર્તિ પૂજા તરફ તેમને તિરસ્કાર આવ્યો, અને પરમેશ્વર એકજ છે એવું તે માનવા લાગ્યા. રાત્રે જ્યારે આકાશ તરફ એમની દૃષ્ટિ પડતી ત્યારે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની શક્તિથી ઘણો આનંદ અને વિસ્મય પામતા.

પચીસ વર્ષની વયે મક્કાની એક ધનવાન વિધવા સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને ૭ સંતાન થયાં. તેમના ચાળીસમા વર્ષમાં એક રાત્રે તેમને સ્વપ્નું આવ્યું. તેમા જીબ્રાઈલ નામનો ફિરસ્તો તેમને દેખાયો. તેણે કહ્યું, " મહંમદ, તું અલ્લાનો પેગંબર છે; એક નવો પંથ સ્થાપી તેનો બોધ સઘળાને તારે કરવાનો છે. " મહંમદ જાણતા હતા કે યાહુદી અને ખ્રિસ્તિ લોકો પાસે તેમના પોતાના ધર્મના ગ્રંથ હતા; તેથી આરબો વાસ્તે પો-

તાના ધર્મના સિદ્ધાંતો તેમણે લખ્યા અને તેનું એક પુસ્તક રચ્યું. તેને કુરાન કહે છે.

ઈ. સ. ૬૨૦ માં તેમની સ્ત્રી ખદીજાબીબી મરણ પામ્યાં. તેમણે પોતાના સ્વામીના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. મક્કાના લોકોએ મહંમદનો ધર્મ સ્વીકારવા નાખુશી બતાવી. પરંતુ મદીનાના લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા. અલ્લા એકજ છે અને મહંમદ તેનો પેગંબરછે એમ તેઓએ કબૂલ કર્યું. કુરાન તેઓ વાંચવા લાગ્યા અને ઈસ્લામ ધર્મ મદીનામાં ફેલાગ્યો. મહંમદ મક્કાથી પોતાના શિષ્યો સાથે મદીના ચાલ્યા ગયા. જે સાલમાં તે મદીના ગયા તે સાલથી મુસલમાનો પોતાના બનાવોની નોંધ રાખે છે અને તે હિજરી સન કહેવાય છે. ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે ઇશ્વર એક છે, મહંમદ તેનો પેગંબર છે, અને સઘળા મુસલમાન ઇશ્વરની નજર આગળ સરખા છે. જે કોઇ તેમનો ધર્મ માને નહિ તેમને મારવા તથા તેમની માલ મીલકત લઈ લેવી એ વાજબી છે એવું તેઓ માને છે. બીજા ધર્મના લોક સાથેના યુદ્ધને તેઓ ધાર્મિક યુદ્ધ ગણે છે, અને તે યુદ્ધમાં જે મુસલમાનો મરે તેઓ સઘળા સ્વર્ગે જાય છે એવું તેઓનું માનવું છે.

---

૧૪. મુસલમાનોનો ફેલાવો.

મહંમદ કાસમ.

મહંમદ પેગંબરના પંથના લોકોએ ઇ. સ. ૬૩૬ માં ઈરાન જીત્યું અને પોતાના દેશ સાથે તેને જોડી દીધું, પરંતુ ત્યાંના લોકો જેને હાલ આપણે પારસી કહીએ છીએ તેમણે તેમનો ધર્મ માન્યો નહિ, અને પ્રથમ ઈરાનના અખાતમાં ઓર્મઝના ટાપુમાં તેઓ ચાલ્યા ગયા. થોડા વખત પછી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મુંબઇ શહેર અને મુંબઇ ઈલાકો હાલ તેમનું મુખ્ય મથક છે. તેઓ ઘણા ધનવાન, તેમજ ઈલાકાની આગેવાન પ્રજા તરીકે હાલ માલમ પડ્યાછે.

મહંમદના ધર્મના અનુયાયીઓ સ્પેન, ફ્રાન્સ, સીરિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસરવા લાગ્યા. તેમના પેગંબરના મરણ પછી પાંચ વર્ષે તેમણે હિંદુસ્તાન તરફ વધવા માંડયું. સિંધુ નદીને કાંઠે મહંમદ કાસમ નામના એક તરુણ પુરુષની સરદારી નીચે દિબલ શહેર આગળ તેમણે પડાવ નાખ્યો, અને

શહેરને ઘેરો ઘાલી તેને ફરતા કોટ ઉપર પત્થરનો વરસાદ વરસાવ્યો. કોટ અંતે તૂટી પડયો અને તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા. હિંદુઓના લાલ વાવટાને બદલે મુસલમાનોની લીલી ધજા તેમણે ફરકાવી. ત્યાર પછી તેમણે મુલતાન શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. શહેરીઓ ભયપામી તેમને શરણ થયા; પરંતુ મહંમદ કાસમે કહ્યું કે "કોઇએ પણ હિંદુઓના દેવાલયને અડકવું નહિ, અને શહેરની અંદર કોઇ પણ જાતનું નુકસાન કરવું નહિ." જ્યારે એનો અમલ ત્યાં થયો ત્યારે તેણે હિંદુઓને ઉંચી જગાઓ આપી, અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તવા લાગ્યો. પોતાના અમલદારોને તે કહેતો કે "લોકો સાથે પ્રામાણિકપણે તમે વર્તજો. કોઈ પણ જાતની વહેંચણી કરવામાં આવે તો તે વાજબી રીતે કરવી. મહેસુલ દરેક મનુષ્યના ગજા પ્રમાણે લેવું. માંહોમાંહે લડવું નહિ અને કોઈ પણ પ્રકારે દેશને હેરાન કરવો નહિ."

આ તરુણે પોતાની ફતેહનું ફળ ભોગવ્યું નહિ. તેના દેશના લોકોને તેનાપર અવિશ્વાસ આવ્યો, તેથી તેને ચામડામાં સીવી જીવતો મારી નાંખવો એવો તેમના ખલીફાએ હુકમ મોકલ્યો. તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું, અને અંતે તે બુરી હાલતે મરણ પામ્યો. એના સંબંધમાં ગેરસમજુત થએલી જણાય છે. હિંદુસ્તાનની કેટલીક કુંવરીઓ ખલીફના દરબારમાં હતી. તેમણે પોતાના પિતા કે જેમણે મહંમદ કાસમના હાથે ઘણું ખમ્યું હતું તેમનું વેર વાળવા ખલીફને ખોટું સમજાવ્યું, અને અંતે તેનું આવી રીતે મોત આણ્યું.

આરબોનો આ હુમલો નિષ્ફળ નીવડયો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સિંધ જેવા ઉજ્જડ દેશમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા. ત્યાં તેમને પૂરતાં ખોરાકીનાં સાધન મળ્યાં નહિ. બીજું તેમની પાસે જેટલું જોઇએ તેટલું લશ્કર હતું નહિ. વળી તે વખતના રજપૂત રાજાઓ તદ્દન નિર્માલ્ય નહોતા, તેથી તેઓ આ પરદેશી માણસોના હુમલાને હાંકી કાઢવા શક્તિમાન થયા.

---

૧૫. અ. મહમૂદ ગિઝની (મૂર્તિ ભાગનાર) અને સોમનાથ.

આજથી આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સબકતગીન નામનો અફગાનિસ્તાનનો રાજા હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી આવ્યો હતો. તેણે મહંમદનો

ધર્મ ધારણ કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવી લાહોરના રાજાને તેણે લડાઇમાં હરાવ્યો અને ઘણું દ્રવ્ય ગિઝની લઈ ગયો.

સબકતગીન પછી એનો પુત્ર મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો. તે નાનો હતો ત્યારથીજ પોતાના પિતા સાથે લડાઈમાં જતો હતો. એક લડાઈ દરમિઆન એણે એવી તો કિમતી સલાહ આપી કે એના સરદારો એની કુશળતા જોઈ છક થઈ ગયા અને તે સલાહ પ્રમાણે વર્તતાં. તેમને દુશ્મન સામે જય મળ્યો. મહમૂદ જન્મથી જ ઘણો બેડોળ હતો; વળી શીતળા આવવાથી તે વધારે બેડોળ થયો હતો. એક દિવસે આયનામાં તેણે પોતાનું મુખ જોયું. તે જોઇને તે ઘણો નિરાશ થયો. તે બોલ્યો, "સાધારણ માન્યતા એવી છે કે જે કોઈ રાજાનું મોઢું જુએ તેની આંખ વધારે પ્રકાશિત થાય છે; પરંતુ મારી મુખમુદ્રા તો એવી છે કે જોનારની આંખે અંધારાં આવી જાય અને તે આંધળો થાય." તેના વઝીરે જવાબ આપ્યો, "જહાંપનાહ! તમારી રૈયતમાંનો ભાગ્યે એક પણ પુરુષ તમારૂં મુખ જોતો હશે, પરંતુ સઘળા તમારાં કૃત્ય એક ચિત્તથી નિહાળે છે તથા તે પરથી બોધ લે છે; માટે તમે સદ્‌ગુણી થાઓ અને તમારા સુકૃત્યની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાવો." મહમૂદ આ જવાબથી ઘણો પ્રસન્ન થયો.

બગદાદના ખલીફાએ તેને કેટલાક ઈલ્કાબ આપ્યા. તેને તેણે ધર્મધુરંધર કહ્યો, અને ધર્મના નામથી વિગ્રહ કરવા તેને સૂચવ્યું. તે પ્રમાણે તેણે હિંદુસ્તાન પર સત્તર સ્વારી કરી અને અખૂટ ધનનો ભંડાર લઈ ગયો. પ્રથમ તે હિંદુસ્તાનના ઘાટો ઓળંગી પેશાવર આગળ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં તેની અને લાહોરના રાજા જયપાળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં જયપાળ હારી ગયો. તેનું સઘળું જવાહીર, કિમતી માલ, ગુલામો વગેરે મહમૂદ ગિઝની લઇ ગયો.

મહમૂદ જાણતો હતો કે હિંદુસ્તાન ઘણો સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. તેમાં દહેરાં અનેક છે. તેમના ઘુમટો સોનાથી મઢેલા છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ પણ સોનાની છે, તેથી તે દેશ જીતી અખૂટ દોલત મેળવવી અને ત્યાં ઈસ્લામ ધર્મ સ્થાપવાનો તેને વિચાર થયો. ફરીથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને ઉત્તરના પ્રદેશમાં ફરવા લાગ્યો. મૂર્તિઓ પોતાને હાથે તોડી નાંખી સોનું, હીરા, માણેક વગેરે જવાહીર તેણે લીધાં ત્યાંથી તે દક્ષિણ તરફ વધ્યો અને અંતે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો. તે સોમનાથ પાટણમાં ગયો; ત્યાંનું શિવનું મંદિર ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. તે મંદિર આગળ આવ્યો એટલે બ્રાહ્મણો

સઘળા ગભરાયા અને પ્રાર્થના કરવા મંડી ગયા. બ્રાહ્મણોની મદદે ઠામ ઠામના રજપૂત ભેગા થઇ આવ્યા, પરંતુ મહમૂદે તેમને હરાવ્યા. પોતે મંદિરમાં દાખલ થયો. બ્રાહ્મણોએ તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય રાખવાનું કહ્યું પણ તેણે જવાબ આપ્યો કે "હું મૂર્તિઓનો વેચનાર નથી; હું તો મૂર્તિઓનો ખંડન કરનાર છું." એમ કહી મૂર્તિના કકડે કકડા તેણે કરી નાખ્યા. સોમનાથમાંથી તે બહુ ધન લઈ ગયો, અને તે ધનથી ગિઝનીને નવેસરથી તેણે બંધાવ્યું.

ઘ. મહમૂદ ગિઝની અને ફિર્દોસી.

મહમૂદના વખતમાં ફિર્દોસી નામનો ઘણો પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયો. પોતાના પરાક્રમનું એક કાવ્ય રચવા પાદશાહે તેને કહ્યું. તે કાવ્ય 'શાહનામા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની દરેક બેત દીઠ એક દિરહમ (એક સિક્કો) આપવા રાજાએ વચન આપ્યું હતું. ફિર્દોસીએ શાહનામું પૂરૂં કર્યું. તેમાં તેણે ૬૦,૦૦૦ બેત લખી. રાજા તે બેતો વાંચી ઘણોજ પ્રસન્ન થયો, અને કવિને ૬૦,૦૦૦ રૂપાના દિરહમ આપ્યા. આથી કવિ નારાજ થયો કારણકે સોનાના દિરહમ મળશે એમ તે આશા રાખતો હતો. રૂપાના દિરહમનો સ્વીકાર નહિ કરૂં તો મહંમદ ગુસ્સે થશે, એવી દહેશતથી તેણે લીધા અને પોતાને દેશ જઇ તે પાછા મોકલી આપ્યા, અને ત્યાર પછી બીજી બેતો લખી તેમાં તેણે રાજાની ઘણી હાંસી કરી. રાજાની મા નીચા કુટુંબમાં જન્મી હતી તથા તે ઘણો બેડોળ હતો વગેરે તેમાં લખ્યું. રાજાએ જ્યારે આ લીટીઓ વાંચી ત્યારે તેને ઘણો પસ્તાવો થયો અને પોતાની ભૂલ સુધારી ૬૦,૦૦૦ સોનાના દિરહમ તેણે તેને મોકલ્યા, પણ એવું બન્યું કે એક દરવાજેથી સિક્કાઓ જેવા શહેરમાં આવ્યા તેજ વખતે ફિર્દોસીનું શબ બીજે દરવાજેથી બહાર લઇ જવામાં આવ્યું હતું. અંતે તે સિક્કાઓ તેની પુત્રીને આપવામાં આવ્યા.

સુલતાન મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો, પણ રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા તે કરી શક્યો નહિ. તેના અમલદારો જુલમ કરતા અને લોકોની સલામતી બરાબર જળવાતી નહિ. આ બાબતમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેને ઘણો સારો બોધ આપ્યો હતો. આ સ્ત્રીનો છોકરો કોઇએ મારી નાખ્યો હતો; તેથી મહંમદને કહ્યું, "જે દેશ પર તમે બરાબર રાજ્ય ચલાવી શકતા નથી તે દેશ તમે શા માટે જીતો છો ? જે દેશમાં તમારૂં રાજ્ય ચાલે છે તેની ખરાબ વ્યવસ્થા માટે તમે જવાબદાર છો અને ખુદા તાલા તમારો જવાબ માગશે. આ શબ્દોની અસર તેના પર ઘણીજ થઈ.

સાઠ વર્ષની ઉમરે મહમૂદ મરણ પામ્યો. તે ઘણો શૂરવીર લડવૈયો હતો. રાજા તરીકે તે ઘણો ન્યાયી હતો, અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો હતો.

---

૧૬. રાજા જયચંદ અને રાજસૂય યજ્ઞ.

સંયુક્તા.

હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે રજપૂત રાજ્યો હતાં તે આગળની વાત ઉપરથી તમે જાણો છો. ઉત્તર હિંદમાં દિલ્હી, અજમેર અને કનોજનાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. અનંગપાળ દિલ્હીમાં, પૃથ્વીરાજ અજમેરમાં અને જયચંદ કનોજમાં રાજ્ય કરતો હતો. જયચંદ અને પૃથ્વીરાજ મસિઆઈ ભાઈ થતા હતા. અનંગપાળને પુત્ર નહિ હોવાથી પોતાના મરણ વખતે પોતાની ગાદીનો વારસ ભાણેજ પૃથ્વીરાજને તે નીમતો ગયો; કારણકે તે બહાદુર હતો. આથી પૃથ્વીરાજ દિલ્હી અને અજમેર બંને રાજ્યનો રાજા થયો. જયચંદ તેથી ઘણોજ નારાજ થયો.

જયચંદે રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કરી સઘળા રાજાઓને બોલાવ્યા. યજ્ઞ પ્રસંગે તેણે એક સ્વયંવરની પણ ગોઠવણ કરી હતી. તેને સંયુક્તા નામે પુત્રી હતી તે આ પ્રસંગે ઇચ્છિત પતિ મેળવવાની હતી. પૃથ્વીરાજને આ પ્રસંગમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તે ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો એક ચોહાણ રાજા શું જયચંદને ચક્રવર્તી રાજા તરીકે કબૂલ કરે ? કદી નહિ. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે વેષ બદલી પૃથ્વીરાજ એક વખત કનોજ ગયો હતો, ત્યારે સંયુક્તાને તેણે જોઈ હતી તેથી તેની સાથે લગ્ન કરવા તેનું ઘણું મન હતું. જ્યારે સ્વયંવરની વાત તેણે સાંભળી ત્યારે તેનુ મન રહ્યું નહિ.

યજ્ઞ દરમિઆન જયચંદે દરેક રાજાઓને જુદાં જુદાં કામ સોંપ્યાં હતાં. પૃથ્વીરાજે દ્વારપાળનું કામ કરવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ તે તો ત્યાં ગયો જ નહિ તેથી જયચંદે તેની એક સોનાની પ્રતિમા બનાવી તેને બારણા આગળ દ્વારપાળ તરીકે મૂકી. પૃથ્વીરાજે આ અપમાનને માટે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તથા બને તો સંયુક્તાને પણ પરણવી એવો પણ મનમાં સંકલ્પ કર્યો. થોડા વિશ્વાસુ લડવૈયા લઈ તે કનોજ બણી

ગયો. તે દરમિઆન સ્વયંવરનું કામ ચાલતું હતું. સંયુક્તા પુષ્પનીમાળા લઇ રાજાઓ અને રાજકુંવરની હારો વચ્ચેથી પસાર થતી ચાલી. તેણે પૃથ્વીરાજની બહાદુરી અને પરાક્રમ વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું, તેથી મંડપને છેડે પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં પુષ્પની માળા પહેરાવી દીધી. પૃથ્વીરાજ અને તેના યોદ્ધાઓ કનોજ આગળ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે છૂપા વેષમાં બધી બાતમી મેળવી હતી તેથી જેવી સંયુક્તાએ પ્રતિમાને માળા આરોપી કે તરતજ પૃથ્વીરાજ તેને લઈ શહેર બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં ઘોડાઓ તૈયાર રાખી મૂકયા હતા, તે પર બેસી સઘળા દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા.

આ બનાવથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તાઇ રહ્યો. કનોજના યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડાપર બેસી પૃથ્વીરાજની પાછળ પડયા. રસ્તામાં પાંચ દિવસ સુધી ચોહાણો તથા રાઠોડો વચ્ચે લડાઇ ચાલી. શરૂઆતમાં ચોહાણુના ઘણા સામંતો કપાઇ મુઆ, પરંતુ છેવટે તેમનો જય થયો અને સુખરૂપ દિલ્હીમાં તેઓ પહોંચ્યા. ઘણી ધામધુમથી અને પૂર ઠાઠમાઠથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાનાં લગ્ન થયાં. તેમણે ઘણાં વર્ષ સુધી સુખ ભોગવ્યું. અંતે જ્યારે પૃથ્વીરાજ મરણ પામ્યો ત્યારે આ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ચિતામાં બળી દેહ ત્યાગ કર્યો.

---

૧૭. મહંમદ ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ.

પૃથ્વીરાજ ચોહાણ રાજા હતો તે તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. તેની અને જયચંદ રાઠોડ વચ્ચે અણુબનાવ હતો તે પણ તમે જાણો છો. જયચંદની સામે લડવામાં ચિતોડના રાજા સમરસિંહે પૃથ્વીરાજને ઘણી મદદ આપી હતી. પૃથ્વીરાજ પોતાના રાજ્યમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરતો હતો એવામાં તેને નાગોર આગળ ઘણો મોટો ખજાનો મળ્યો, તેથી જયચંદ અને બીજા રજપૂતોને તેને માટે ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે અફગાનિસ્તાનના મહંમદ ઘોરીને હિંદુસ્તાનમાં બોલાવ્યો અને તેની સાથે રહી પૃથ્વીરાજ સામે લડવા વચન આપ્યું. મહંમદ ઘોરી મોટું લશ્કર લઇને આવ્યો અને દિલ્હીની ઉત્તરે થાણેશ્વર આગળ તેની તથા રજપૂતો વચ્ચે ઘણાં યુદ્ધો થયાં. તિરૌરી આગળ એક લડાઇ થઇ તેમાં રજપૂતોના પરાક્રમથી અફગાનો હારી ગયા, અને અંતે પોતાના દેશમાં નાસી ગયા.

મહંમદ ઘણો બહાદુર રાજા હતો. થોડાજ વખતમાં તે પાછો હિંદુ-

સ્તાન આવ્યો. પૃથ્વીરાજ ઘણો એશઆરામમાં પડી ગયો હતો; તેને પોતાની પ્રિય પત્ની સંયુક્તા પાસેથી એક ક્ષણવાર પણ દૂર જવાનું ગમતું નહોતું. પરિણામે સઘળે અવ્યવસ્થા થઈ હતી અને તેના સિપાઇઓમાં પણ શૂરાતન ક્ષીણ થઈ ગયું હતું; પરંતુ ચિતોડનો રાણો સમરસિંહ પોતાના લશ્કરની સાથે તેની મદદે આવ્યો. તેના આવવાની સાથેજ આખા શહેરમાં હર્ષના પોકાર થઇ રહ્યા, અને લડાઇને વાસ્તે તૈયારી થવા માંડી. તિરોરી આગળજ પાછી લડાઇ શરૂ થઈ; પરંતુ પહેલાની તિરોરીની લડાઇ ક્યાં અને બીજી વખતની ત્યાંની લડાઇ ક્યાં? રજપૂતો એક પછી એક પડવા લાગ્યા. સમરસિંહ અને તેનો બહાદુર પુત્ર લડાઇમાં મરણ પામ્યા. પૃથ્વીરાજે ઘણું શૂરાતન બતાવ્યું; પોતાના લશ્કરના આગલા ભાગમાંથી જરા પણ તે પાછો ખસ્યો નહિ, પણ તેનાં ઘણાં માણસ માર્યાં ગયાં અને પોતે કેદ પકડાઈ ગયો.

સમરસિંહની રાણી પૃથાને જેવી ખબર પડી કે પોતાનો પતિ લડાઈના મેદાનમાં પડયો છે કે તરતજ તેણે મરણની સઘળી તૈયારી કરી પોતાના ધણી પાછળ સતી થઈ. અફગાન લોકોએ દિલ્હી અને અજમેર જીત્યાં અને ત્યાંથી ઘણી લૂટ ભેગી કરી તેઓ સ્વદેશ પાછા વળ્યા.

બીજેજ વર્ષે મહંમદ હિંદુસ્તાન ફરીથી આવ્યો, અને જયચંદના કનોજના રાજ્યપર તેણે હુમલો કર્યો. જયચંદ તેની સાથે લડાઇ કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ અફગાન લોકો સાથે લડવાનું તેનામાં પૂરતું સામર્થ્ય નહોતું. વળી ઘણા રજપૂતો આગળની લડાઈમાં મરી ગયા હતા તેથી તેને પૂરતી મદદ મળી શકી નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે લડયો અને અંતે હાર્યો, અને મહંમદે કનોજ અને બનારસ લૂટી લીધાં. આ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યોનો વારાફરતી નાશ થયો. રજપૂત રાજાઓએ એક બીજાને દુશ્મનની સામે લડવામાં મદદ કરી હોત તો તેમની સત્તા કમી થાત નહિ અને અફગાનો પોતાની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં બેસાડી શકત નહિ.

---

૧૮. ગુલામવંશ.

કુતુબુદ્દીન અને કુતુબ મિનાર.

મહંમદ ઘોરીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં મુલક જીતવાનો તથા જેટલી મળે એટલી લૂંટ લઈ જવાનો હતો તેમાં તે ફાવ્યો. અને હિંદુસ્તાન છોડતી વખતે પોતાના જીતેલા પ્રાંતોમાં ઘણા સરદારો અને અમલદારો પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો; પણ ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં તે મરણ પામ્યો એટલે તેના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને પોતાને રાજા કહેવડાવા લાગ્યા. પરિણામે ઘોર રાજાના દરબારમાં ઉછરેલો ગુલામ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે કુતુબુદ્દીન નામ ધારણ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં રહેતાં તેને માલમ પડયું કે દેશ ઘણો ફળદ્રૂપ છે અને પોતાના દેશ કરતાં આ દેશમાં જિંદગી વધારે સુખમાં જશે એવી તેની ખાતરી થઇ, તેથી તેણે પોતાના દેશના લોકોને આ સમાચાર મોકલાવ્યા. ત્યાંથી આરબ, તુર્ક, અને પઠાણ લોકોનાં ટોળેટોળાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. તે લોકનું રાજ્ય આશરે ૩૦૦ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું.

કુતુબુદ્દીને દિલ્હી શહેરથી થોડે દૂર એક મિનારો બંધાવ્યો. પોતાના નામ ઉપરથી તે મિનારાનું નામ તેણે 'કુતબ મિનાર' પાડયું. હિંદુઓને ઘણા હેરાન કરી તેમનાં દેવાલયો એણે તોડી પાડયાં અને તેમાંનાં પત્થર તથા સ્તંભો એ મિનારાના બાંધકામમાં લીધા. એ મિનારો ૨૫૦ ફૂટ ઉંચો છે, અને દુનિયાના ઘણા ઉંચા મિનારામાં એ મિનારાની ગણતરી થાય છે. તે બંધાવ્યાને આજે આશરે ૭૦૦ વરસ થયાં તોપણ તે હજુ ઘણી સારી હાલતમાં છે.

આ રાજાના વખતમાં ચંગીઝખાન નામે એક મોટો મોગલ સરદાર હતો. તેના હાથ નીચેના માણસો સિંધુ નદી આગળ આવ્યા અને તેમણે મુલતાન શહેરપર હલ્લો કર્યો. તે શહેર તેઓ લઇ શકયા નહિ પરંતુ તેમને ખાત્રી થઇ કે હિંદુસ્તાન પર સ્વારી સહેલાઇથી લાવી શકાય તેમ છે. આગળ જતાં તમે વાંચશો કે એજ દેશનો તૈમુર આ દેશમાં વધારે પ્રવેશ કરી શકયો.

આ તુર્કી રાજાને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રજપૂત સરદારો સાથે ઘણી લડાઇઓ થઇ હતી. અંતે રજપૂતોને પોતાનો પ્રદેશ છોડવો પડયો. તેઓ

આરાવલીની ટેકરીઓ પાસે જઈ વસ્યા. જે દેશમાં તેઓ વસ્યા તે હાલ રજપૂતાના કહેવાય છે. હાલ પણ ત્યાં ઘણા રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. તેઓ બ્રિટિશ સલ્તનત નીચે રહી પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે.

---

૧૯ સુલ્તાના રઝિયા.

કુતુબુદ્દીન પછી ગુલામ વંશના બે રાજાઓ દિલ્હીની ગાદીપર આવ્યા. ત્યાર પછી એક અજબ બનાવ બન્યો તે એ હતો કે એક શાહજાદી હિંદુસ્તાનની ગાદીએ આવી. તે ગુલામ વંશના પાદશાહ અલ્તમશની છોકરી હતી. આ છોકરીને તેના પિતાએ ઘણી સારી કેળવણી આપી હતી. રાજ્યકારભાર કેમ ચલાવવો તથા રૈયત સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે તે સારી રીતે જાણતી હતી. તે ઘોડા પર બેસતી અને ધનુષ ને તરવાર વાપરી શકતી. મરદના પોષાકમાં તે બહાર નીકળતી અને પોતાના મોઢાપર કોઈ પણ જાતનો બુરખો રાખતી નહિ. ઘણા ઉત્તમ ગુણના શાહજાદાઓ સાથે અક્કલ હોશિયારીમાં તે બરાબરી કરી શકતી. એના ભાઈઓ આળસુ અને શોખીન હતા તેથી જ્યારે એનો પિતા દિલ્હી છોડી બીજા પ્રદેશમાં જતો ત્યારે સઘળો રાજ્યકારભાર તે ચલાવતી હતી. તેની યોગ્યતા જોઈ તેના પિતાએ પોતાના પછી તેને ગાદી વારસ નીમી. રાજ્યના અમીરોને આથી આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ રાજાએ તેમને કહ્યું, "મારા છોકરાઓને મોજ શોખ બહુ ગમે છે; તેમનામાંથી એક પણ રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી. મારી પુત્રી રઝિયા સ્ત્રી જાત છે એ વાત ખરી પરંતુ તેની વિચાર કરવાની શક્તિ પુરુષના જેવી છે, અને વીસ પુત્રો કરતાં પણ તે ચઢિયાતીછે."

અલ્તમશના મરણ પછી તેનો એક છોકરો ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ તેણે એવી ખરાબ રીતે રાજ્ય કર્યું કે રાજ્યના ઉમરાવોએ એકઠા મળી તેને હાંકી કાઢયો અને રઝિયાને ગાદીપર બેસાડી. તેની અક્કલ હોશિયારી વિષે તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી અને રાજ્યકારભાર ઘણી ઉત્તમ રીતે તે ચલાવશે એમ તેઓ માનતા હતા. રઝિયાબેગમ નીવડી પણ તેવીજ. લોકોની દાદ ફરિયાદ તે જાતે સાંભળતી અને તેમને યોગ્ય ન્યાય આપતી. ટુંકામાં કહીએ તો એનો અમલ બહુ ઉંચા પ્રકારનો હતો, તેમ છતાં કેટલુ-

બાકી બળવાખોર અમીરોને તેની રાજપદ્ધતિ ગમી નહિ. સ્ત્રી તેમનાપર રાજ્ય ચલાવે તે તેમનાથી સહન થયું નહિ તેથી તેમણે બળવો ઊઠાવ્યો અને તેને કેદ પકડી મારી નાખી. આ હિંદુસ્તાનની પહેલી સુલતાનાએ આશરે ત્રણ વરસ રાજ્ય કર્યું.

---

૨૦. ખિલજી વંશ.

અલાઉદ્દીન અને કરણ.

ગુલામ વંશના રાજાઓ પછી ખિલજી વંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા. એ રાજાઓ તુર્ક જાતના હતા. આ સમયના સઘળા રાજ્યકર્તાઓનાં વૃતાન્ત જાણવાની તમારે બહુ જરૂર નથી, પરંતુ અલાઉદ્દીન કે જેણે ઈ. સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું તેને વિષે તમારે કાંઈક જાણવું જોઇએ. અલાઉદ્દીન ઘણો ઘાતકી રાજા હતો. પોતાના વૃદ્ધ કાકાને મારી નાખી તે ગાદી પર બેઠો. પોતાનું રાજ્ય વધારવા મહારાષ્ટ્ર તરફ તે વધ્યો. રસ્તામાં તેને ઘણું ધન પ્રાપ્ત થયું અને ઘણા રાજાઓને હરાવી તે દિલ્હી પાછો વળ્યો.

દિલ્હી પહોંચ્યા પછી તેને માલમ પડયું કે ગુજરાતમાં તે સમયે કરણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કમળાદેવી નામે અતિ રૂપવતી રાણી હતી, તેને મેળવવા તેની ઈચ્છા થઇ; વળી ગુજરાત પ્રાંત ઘણો ફળદ્રૂપ હતો તેથી તે જીતવાનું તેને મન થયું. કરણ રાજાના પ્રધાન માધવને તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધો અને લડાઇની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ગુજરાત પર લશ્કર મોકલ્યું. કરણ રાજા બહુ બહાદુરીથી લડયો પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને પોતાની દીકરી દેવળદેવી સાથે નાસી જવું પડયું અને બાગલાણના કિલ્લામાં તે ભરાઈ બેઠો. કમળાદેવી દુશ્મનના હાથમાં ગઇ અને નિરુપાયે અલાઉદ્દીનની બેગમ બની.

કમળાદેવી પોતાના દિવસો સુખે દુઃખે અલાઉદ્દીનના જનાનખાનામાં ગાળતી હતી. એક દિવસે તેને પોતાની પુત્રી સાંભરી આવી, તેથી તેણે પોતાના નવા ખાવિંદને કહ્યુંકે, "મારી પુત્રી દેવળદેવીને મળવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે માટે તમે એને અહીં તેડાવો." અલાઉદ્દીને તેમ કરવા

વચન આપ્યું અને દેવળદેવીને શોધી લાવવા તેણે પોતાના સરદાર કાફુરને લશ્કર સહિત વિદાય કર્યો. કાફુર શોધ કરતાં કરતાં દક્ષિણમાં જ્યાં કરણ રાજા ભરાઇ બેઠો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કરણને દેવળદેવી સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું. કરણ એક રજપૂત રાજા હતો. તેની રગે રગમાં રજપૂતનું લોહી વહેતુ હતું, તેથી તેણે નિર્ભયપણે જવાબ આપ્યો કે, "જ્યાં સુધી હું જીવુંછું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને હું કદી પણ આપનાર નથી. તારે દેવળદેવી જોઈતી હોયતો પ્રથમ મને માર અને પછી એને લઇ જા."

ઉપર વર્ણવેલા બનાવ પહેલાં દેવગિરિના રાજા રામદેવે પોતાના પુત્ર શંકરદેવ વાસ્તે દેવળદેવીનું માગું મોકલ્યું હતું, પણ કરણે તે માગું સ્વીકાર્યું નહોતું કારણકે રામદેવ તેના કરતાં હલકા કુળનો હતો; પરંતુ જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે દેવળદેવીને પોતાની પાસે રાખવી જોખમકારક છે ત્યારે એણે રામદેવની માગણી કબૂલ કરી અને દેવળદેવીને દેવગિરિના રસ્તા તરફ ઘણા હેતપૂર્વક વિદાય કરી. રસ્તામાં અફગાન ઘોડેસ્વાર ફરતા હતા તેથી દેવળદેવી અને તેની ધાવને ઈલોરાની પ્રસિદ્ધ ગુફામાં સંતાઇ જવાની જરૂર પડી, પણ ત્યાંથી તેઓ પકડાયાં અને અંતે તેમને દિલ્હી લઇ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં અલાઉદ્દીનના શાહજાદા ખિઝરખાનની તે છોકરી પર નજર પડી અને તેના પર તેનો પ્રેમ બંધાયો. અંતે કમળાદેવીની પેઠે દેવળદેવી પણ અફગાન શાહજાદાના હાથમાં ગઈ. કરણ અફગાન સિપાઇઓ સાથે લડતાં લડતાં મરાયો અને ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહનો અમલ થયો.

---

૨૧. અલ્લાઉદ્દીન અને ચિતોડ.

પદ્મિનીની વાર્તા.

અલાઉદ્દીન જે વખતે દિલ્હી પર રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે મેવાડની રાજધાની ચિતોડમાં ભીમસિંહ રાજ્ય પદ ભોગવતો હતો. તેને પદ્મિની નામે અતિ સ્વરૂપવાન રાણી હતી. રજપૂતોને હરાવી ચિતોડગઢ લેવો તથા પદ્મિનીને પોતાની બેગમ બનાવવી એવી અલાઉદ્દીનની ઇચ્છા થઈ તેથી અફગાનોનું મોટું લશ્કર લઈ ચિતોડને તેણે ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડયો. અંતે કંટાળી જઇ તેણે ભીમસિંહને એમ કહાવ્યું કે, "પદ્મિનીને

જોવાની મને ઘણી ઇચ્છા છે, અને મને એકવાર બતાવશો તો સત્વર હું દિલ્હી પાછો ચાલ્યો જઇશ." ભીમસિંહે તેમ કરવા ના કહી પરંતુ એક આયના-માંથી પદ્મિનીનો ચહેરો બતાવવા તેણે કબૂલ કર્યું. અલાઉદ્દીનને આ વાત પસંદ પડી અને માત્ર બે ત્રણ માણસ સાથે રજપૂતોના કિલ્લામાં નિર્ભય-પણે તે ગયો. ત્યાં જઇ તેણે પદ્મિનીનું મુખકમળ જોયું પણ તેથી તે સંતોષ પામ્યો નહિ; બલકે તેને મેળવવા તે વધારે આતુર થયો. તેણે ભીમ-સિંહને કહ્યું કે, "આપણે મિત્રની માફક છૂટા પડવું જોઇએ. તમે મને ગઢના દરવાજા સુધી વળાવવા આવો અને ત્યાંથી આપણે એક બીજાથી છૂટા પડીશું." અલાઉદ્દીને એના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને ગઢના દરવાજા સુધી તેને વળાવવા ગયો. પરંતુ અલાઉદ્દીને તુર્ક લોકોનું લશ્કર સંતાડી રાખ્યું હતું તે લશ્કર ભીમસિંહ ઉપર તૂટી પડયું અને રજપૂતોને આ બનાવની ખબર પડી તે પહેલાં તો ભીમસિંહને કેદ પકડી તેઓ તુર્કી છાવણીમાં લઈ ગયા.

આ હકીકત સાંભળી ત્યારે રજપૂતો તથા પદ્મિની ઘણાં ક્રોધાયમાન થયાં. અંતે દગાખોર સાથે દગો કરવો એજ જરૂરનું ધારી પદ્મિનીએ અલા-ઉદ્દીનને કહેડાવ્યું કે "તમે મારા પતિને છૂટા કરશો તો હું શરણ થઇશ. મારી પદવીને છાજે એમ દાસદાસીઓ, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે લઇને હું બંધ પાલખીમાં આવીશ, અને તમને શરણ થતાં પહેલાં મારા પતિને હું એકવાર મળી લઇશ." અલાઉદ્દીને એ વાત કબુલ કરી.

શરત મુજબ ૭૦૦ પાલખીઓ તૈયાર કરવામાં આવી, અને દરેકમાં દાસીઓને બદલે રજપૂત યોદ્ધાઓ ગોઠવાઇ ગયા. તેમણે પોતાનાં શસ્ત્ર, બખ્તર, વગેરે તેમાં મૂકી રાખ્યાં. એક પાલખીમાં પદ્મિની પોતે બેઠી, અને સઘળો રસાલો તુર્કી છાવણી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા એટલે શરત મુજબ ભીમસિંહને બહાર લાવવામાં આવ્યો. તે જેવો બહાર આવ્યો કે તરતજ પાલખીમાંથી રજપૂત સરદારો કૂદી પડયા અને તુર્કી સરદારો સાથે ઝપાઝપી કરી ભીમસિંહ અને પદ્મિનીને લઈ તેઓ ચિતોડ તરફ નાસી ગયા. અલાઉદ્દીનના લશ્કરે તેમની પૂઠ પકડી અને ઝપાઝપીમાં ઘણા રજ-પૂતો માર્યા ગયા; પરંતુ પદ્મિની અલાઉદ્દીનના હાથમાં આવી નહિ.

નિરાશ થઇને અલાઉદ્દીને ઘેરો ઉઠાવી લીધો. તેમ છતાં ચિતોડ આગળની હાર તેના હૃદયમાં સાલ્યા કરતી હતી; તેથી ફરીથી મોટું લશ્કર

લઇ તેણે બીજી વાર ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. રજપૂતોએ ઘણીવાર અફગાનોને પાછા હઠાવ્યા પણ અફગાનનું બળ કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું થયું નહિ. છેવટે એક છેલ્લો ધસારો કરી પોતાના દેશને વાસ્તે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપવાના નિશ્ચયપર રજપૂતો આવ્યા. તે અરસામાં એક રાત્રે ભીમસિંહને સ્વપ્નું આવ્યું, અને તેમાં કાળિકામાતાએ તેને દર્શન દીધાં. માતાજીએ તેને કહ્યું કે, " તારા રાજ્યના બાર રાજાઓ મરશે ત્યારેજ ચિતોડનો છૂટકારો થશે " આથી ભીમસિંહે પોતાના પુત્રોને એક પછી એક ગાદીએ બેસાડયા, અને તેઓ દુશ્મન સાથે લડતાં મરી ગયા. એકંદરે ૧૧ કુંવરો મરણને શરણ થયા ત્યારે ભીમસિંહે પોતાના નાનામાં નાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે નસાડી મૂકયો. તેને વિદાય કરતી વખતે રાજાએ કહ્યું કે, " તું જીવતો હોઇશ તો મારો વંશ જારી રહેશે, અને કોઈ પણ દિવસ ચિતોડનું રાજ્ય ઊભું થશે.

પુત્રના ગયા પછી ભીમસિંહ રજપૂત લોકોના રિવાજ પ્રમાણે થોડા શૂરવીર યોદ્ધાઓ સાથે દુશ્મન ઉપર તૂટી પડયો. પદ્મિની અને બીજી રજપૂતાણીઓ એક ઊંડી ગુફામાં ભરાયાં અને ચિતા સળગાવી જીવતાં બળી મુઆં. રજપૂતોએ આ પ્રમાણે કેસરીઆં કરી બહાદુરીથી જેટલાને મરાય તેટલાને મારી પોતાના દેશને વાસ્તે પ્રાણ ખોયા.

આ પ્રમાણે ચિતોડના ઘેરાનો અંત આવ્યો. એક પણ રજપૂત અલાઉદ્દીનના હાથમાં જીવતો આવ્યો નહિ, અને જે ચિતોડ જાહોજલાલીથી દીપી રહેલું હતું તે ચિતોડ ઉજ્જડ થઈ ગએલું તેની આંખ આગળ દેખાયું.

---

૨૨. તઘલખ વંશ.

મહંમદ તઘલખ.

ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં અલાઉદ્દીન ખિલજી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ નામનો એક પંજાબનો જોરાવર સુબો હતો તે દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો અને છેલ્લા ખિલજીરાજા ખુશરૂને હરાવી મારી નાખી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેના મરણ પછી તેનો દીકરો મહંમદ તઘલખ ગાદીએ આવ્યો. તે સ્વભાવે આકળો હતો, અને પોતાના મગજમાં સ્ફૂરેલા વિચારને

દઢપણે વળગી રહેતો, પછી કે તે ખરો હોય કે ખોટો હોય. દીર્ઘ દૃષ્ટિ પહોંચાડી કામ કરવાની ખામીને લીધે તેની કારકીર્દી વખોડાઇ, અને 'મહંમદ તઘલખ ગાંડો' એ નામથી ઓળખાયો. તેણે ચાંદીના સિક્કાને બદલે તાંબાના રૂપીઆ ચલાવવા માંડ્યા; આથી લોકો ઘણા નારાજ થયા, પણ તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. લોકો તેને 'ખુની' કહેતા હતા કારણ કે ભાગ્યે એક પણ એવો દિવસ જતો કે એના મહેલ આગળ મનુષ્ય વધ થયો નહોય. દરરોજ સેંકડો મનુષ્યને હાથપગ બાંધી તેની પાસે લઇ જવામાં આવતા હતા, અને પોતાની મરજી મુજબ ન્યાય આપી તે તેમને નિર્દયપણે શિક્ષા કરતો.

એણે પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું, અને 'દખ્ખણમાં' દેવગિરિ સુધી એની સત્તા પ્રસરી. દિલ્હી જે પોતાનું રાજધાનીનું શહેર હતું તે બદલી પોતાની રૈયતને તેણે દેવગિરિમાં રહેવા જવા ફરમાવ્યું. દેવગિરિને દોલતાબાદનું નામ આપ્યું અને તેને પાટનગર બનાવ્યું. ઘરબાર છોડી ૮૦૦ માઇલ જેટલે છેટે દેવગિરિ જવામાં લોકોને બહુ સહન કરવું પડયું. તે વખતે આગગાડી વગેરે મુસાફરીનાં સાધન હતાં નહિ તેથી રસ્તામાં અસહ્ય થાકથી કેટલાકના પ્રાણ ગયા. એક અપંગ અને અંધ પુરુષથી મુસાફરીનો શ્રમ વેઠી શકાય એમ નહોતો તોપણ તેને જોરજુલમથી દોલતાબાદ ઘસડી લઇ જવામાં આવ્યો. અંતે તે બિચારો ૪૦ દિવસની મુસાફરી પછી મરણ પામ્યો.

મહંમદ એવો તો ઘાતકી હતો કે દયા શું છે તે તે સમજતો નહોતો જીવતા માણસની ચામડી તે ઉતરાવતો અને તેમને હાથીઓના પગ તળે ચગદાવી મારી નાખતો. આ ઘાતકી રાજા ઇ. સ. ૧૩૫૧માં મરણ પામ્યો.

---

૨૩. ફિરોઝ.

મહંમદ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોઝ ગાદીએ બેઠો. ફિરોઝની મા રજપૂતાણી હતી તેથી તેને અર્ધો હિંદુ ગણી શકાય. તે સ્વભાવે ઘણો નમ્ર તથા દયાળુ હતો અને લડાઇ તરફ તેને ઘણો તિરસ્કાર હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી એક વિદ્વાન પુરુષને તેણે પ્રધાનપદ આપ્યું અને તેની સલાહથી ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું. રૈયતપર જે અસહ્ય કરનો બોજો મુક-

વામાં આવેલો હતો તેમાં તેણે ઘટાડો કર્યો અને રૈયત સુખચેનથી દહાડા કાઢવા લાગી. લોકોના ઘરમાં અનાજ તથા ખાવાનાં સાધનો પુષ્કળ માલમ પડતાં હતાં અને દરેક જણુ પાસે સોના રૂપાના દાગીના દેખાતા હતા.

દિલ્હીનું રાજ્ય દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતુ ગયું, અને સુલ્તાને સુશોભિત શહેરો બંધાવવા માંડ્યા. ફતેહાબાદ, જુઆનપુર વગેરે સુંદર શહેરો એના વખતમાં સ્થપાયાં. શહેરમાં લોકોને પાણી પૂરૂં પાડવા માટે તેણે જમના અને સતલજ નદીઓમાંથી નહેરો ખોદાવી. આવી નહેરોમાંની એક નહેર જેને 'જમનાની નહેર' કહે છે તે હાલ પણ જોવામાં આવે છે અને તેમાંથી દિલ્હીના શહેરીઓને પાણી પૂરૂં પડે છે. આ ભલા અને માયાળુ સુલ્તાને ઠામ ઠામ પુલો, મસ્જિદો, અને પાઠશાળાઓ બંધાવી અને જુનાં મકાનો સમરાવ્યાં.

ગરીબ તથા વૃદ્ધ પુરુષો જે કામકાજ કરી શકતા નહોતા તેમને દરેક વર્ષે આ ભલો રાજા મોટી પૈસાની રકમ આપતો. તે ઉપરાંત માંદાને વાસ્તે તેણે દવાખાનાં તૈયાર કરાવ્યાં. એના રાજ્ય દરમિઆન રૈયત ઘણી સુખી તથા આબાદ માલમ પડતી હતી, અને બળવા, કાવતરાં અને અશાન્તિ શું છે તે લોકો જાણતા નહિ. ટુંકામાં કહીએ તો જેમ એક પિતા પોતાનાં બાળકો ઉપર રહેમ નજર રાખી સત્તા ભોગવે છે અને તેમના કલ્યાણના ઉપાય શોધે છે તેમ આ માયાળુ રાજા પોતાની રૈયતપર સત્તા ભોગવતો હતો, અને તેમની સુખાકારી વાસ્તે અનહદ શ્રમ લેતો હતો.

ફિરોઝ પછી આ વંશના ચાર રાજાઓ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હી તાબાના પ્રાંતો એક પછી એક સ્વતંત્ર થઇ ગયા, અને છેલ્લા તઘલખ રાજાના અમલ દરમિઆન માત્ર દિલ્હી અને તેની આસપાસનોજ મુલક રહ્યો. તે પ્રદેશ પણ જ્યારે મોગલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે જતો રહ્યો.

---

૨૪. ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ.

અમદાવાદ અને અમદાવાદની સ્થાપના.

કરણ રાજાના મરણ પછી ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહનો અમલ થયો એવું તમે આગળ વાંચી ગયા છો. દિલ્હીના પાદશાહો ગુજરાતનું રાજ્ય ચલાવવા પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સુબાઓ મોકલતા હતા. તે સુબાઓમાંથી એક સુબાએ મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું અને તે ગુજરાતનો પહેલો પાદશાહ થયો. તેના પૌત્ર અહમદે તેનું ખૂન કર્યું અને અહમદશાહ નામ ધારણ કરી પોતે ગાદી પર બેઠો.

અહમદશાહે પોતાના નામ ઉપરથી સાબરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. તે શહેરમાં મસ્જિદો, મહેલો અને કિલ્લાઓ તેણે બંધાવ્યા અને દિવસે દિવસે તે ગુજરાતનું એક નામીચું શહેર થતું ગયું. ઘણા વેપારીઓ, ધનાઢય શેઠીઆઓ અને કુશળ કારીગરો ત્યાં વસવા લાગ્યા. હાલ તે ગુજરાતનું ઉદ્યોગ અને વેપારનું મથક ગણાય છે. ત્યાં ઘણી મીલો અને કારખાનાં છે, જેમાં ઘણી વસ્તુઓ બને છે. એ શહેર વસાવ્યાને આજે લગભગ ૫૦૦ વરસ થઇ ગયાં છે.

અહમદશાહ બળવાન સુલતાન હતો. તેણે ગુજરાત તથા માળવાના ઘણા રાજાઓને હરાવ્યા અને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી. તેના રાજ્ય દરમિઆન વાઘેલા વંશના વરહોજી અને જેતોજી નામના બે ભાઇઓ જે બહારવટીઆ તરીકે જાણીતા થયા હતા તેઓ તે દેશ લૂટવાને નીકળી આવ્યા. તેઓ ઘણા બહાદુર અને એકવચની હતા. તેઓ અમદાવાદ શહેર આગળ આવી પહોંચ્યા અને છૂપા વેષમાં ગામની પાદરે ફર્યા કરતા હતા. એવામાં એક સાંજે અહમદશાહની બેગમ એક પીરની કબર આગળ નિમાઝ પઢવા આવી, તે તેમણે જોઇ. તરતજ બન્ને ભાઇઓએ તેને ઘેરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, " અમે વરહો અને જેતો નામના રજપૂત સરદારો છીએ, અને અમે અમારા ગામો પાછાં માગીએ છીએ. "

બેગમે તેમના શબ્દ સાંભળી જવાબ દીધો કે, " તમે મને છોડશો તો હું તમને તમારાં ગામ પાછાં અપાવીશ. " બન્ને ભાઇઓએ તેના પર વિશ્વાસ રાખી તેને છોડી દીધી. બેગમે પાદશાહને સમજાવી તેમનાં ગામ પાછાં અપાવ્યાં. આથી બંને ભાઇઓ સુલતાન પર ઘણા ખુશી થયા અને

પોતાની બેન લાલાનાં સુલતાન સાથે લગ્ન કર્યાં. લાલા જે ઇતિહાસમાં "લાલા વાઘેલી" તરીકે જાણીતી થઈ છે તે સુલતાનની ઘણી માનીતી બેગમ થઇ પડી.

---

૨૫. મહમૂદ બેગડો.

સુલતાન મહમૂદ ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓમાં મોટામાં મોટો હતો. ૧૪ વરસની ઉમરે ઈ. સ. ૧૪૫૯ માં તે ગાદીએ આવ્યો, શરૂઆતમાં તેની તરુણ અવસ્થાને લીધે તેના રાજ્યમાં અશાન્તિ રહી અને કોઈ કોઇ ઠેકાણે બળવા ફાટી નીકળ્યા, પણ જેમ જેમ તે મોટો થયો તેમ તેમ પોતાના રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખવા તે શક્તિમાન થયો. એક દિવસે તેણે પોતાના પેગંબરને સ્વપ્નામાં જોયા. તેણે તેની આસપાસના હિંદુ રાજ્યો જીતી લેવા તથા તેમાં મુસલમાન ધર્મ દાખલ કરવા તેને સૂચના કરી. આથી પશ્ચિમે સોરઠ પ્રાન્તપર અને પૂર્વે ચાંપાનેર પર હુમલો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સોરઠ પ્રાન્ત ગુજરાતની નૈઋત્યમાં કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે. તેનું મુખ્ય શહેર જુનાગઢ છે. ત્યાં ગિરનાર નામે ડુંગર છે તેના ઉપર જૈન માર્ગીઓનાં ઘણાં ઉત્તમ દહેરાં છે. આખો પ્રાન્ત મંડળિક નામે રાજાના હાથમાં હતો. તેની સામે મહમૂદ બેગડો મોટું લશ્કર લઇને ગયો. રજપુત રાજા પાસે તોપ અને બંદૂકો વગેરે હથિયાર નહોતાં તેથી મુસલમાન સુલતાન સાથે તે ટક્કર ઝીલી શક્યો નહિ ને તેને શરણે ગયો અને મોટી રકમો તેને આપી. પરંતુ એટલાથી મહમૂદ સંતોષ પામ્યો નહિ. ગિરનાર જીતી લેવાનો તથા સોરઠ અને ખાસ કરીને જુનાગઢમાં મુસલમાન ધર્મ ફેલાવવાનો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો, તેથી ફરીથી એક ચઢાઈ ત્યાં લઇ ગયો. મંડળિકે પોતાને હેરાન નહિ કરવા બાબત ઘણી આજીજી કરી પણ સુલતાને તેનું જરાપણ માન્યું નહિ. અંતે તેણે કિલ્લાની કુંચી બાદશાહને સ્વાધીન કરી પોતે મુસલમાન થયો. તેણે પોતાની પાછલી જિંદગી અમદાવાદમાં ગાળી.

જુનાગઢ જીત્યા પછી મહમૂદે ચાંપાનેર તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો મોટો હતો અને તેમાં રજપૂતોએ સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એ કિલ્લો પાવાગઢ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેના શિખર ઉપર કાલિકા માતાનું દહેરૂં છે. તે વખતે ત્યાં પતાઇ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો.

જ્યારે રાવળને ખબર પડી કે સુલતાન મહમૂદ પોતાના ગઢ ઉપર હુમલો લાવે છે ત્યારે પોતાના બચાવ માટે તેણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા. કિલ્લાને મજબુત બનાવી તેની આસપાસ ઊંડી ખાઇ ખોદાવી તમામ લશ્કર ભેગું કર્યું અને મરતાં સુધી લડવાની તૈયારી કરી. મહમૂદે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ચાંપાનેરને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરો બાર વરસ પહોંચ્યો. અંતે પતાઇ રાવળ કંટાળી જઇ, બૈરાં છોકરાંને કતલ કરી હાથમાં તલવાર લઈ શૂરવીર સામંતોની સાથે મુસલમાન લશ્કર પર તૂટી પડયો. તે ઘણી બહાદુરીથી લડયો. પણ અંતે કેદ પકડાઇ ગયો. મહમૂદે તેને કહ્યું કે, " જો તું મુસલમાન થઇશ તો હું તારી જિંદગી બચાવીશ. " રાણાએ એ વાતને તિરસ્કારી કાઢી તેથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

મહમૂદે જુનાગઢ અને પાવાગઢ એમ બે ગઢ લીધા તેથી તે ' બેગડો ' કહેવાય છે. તેનો દેખાવ ઘણો વિચિત્ર હતો. તેની મૂછો બહુ લાંબી હતી અને પોતાના માથા ઉપર એ મૂછોની ગાંઠો બાંધતો. તેણે ઘણી મસ્જિદો, વિદ્યાલયો અને ધર્મશાળાઓ બંધાવ્યાં. તે ઉપરાંત મુસાફરોની સગવડ વાસ્તે રસ્તામાં કુવા, વાવ ખોદાવ્યાં, અને ઝાડો રોપાવ્યાં. જિંદગીના પાછલા ભાગમાં એનું હૃદય ઘણું દયાળુ થઇ ગયું હતું. જે કોઈ પણ નિરાશ્રિત મરદ અથવા સ્ત્રી તેની પાસે આવતા તે સઘળાને તે મદદ કરતો.

---

૨૬. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

૨૬. હસન ગંગુની વાર્તા.

મહંમદ તઘલખના વખતમાં ગંગુ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં એક અફગાન નોકરી કરતો હતો. તેનું નામ હસન હતું. શેઠે તેને થોડી જમીન કાઢી આપી હતી. અને જમીન ખેડી તે પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. એક દિવસે તે જમીન ખેડતો હતો એટલામાં કર્મ સંજોગે તેને જમીનમાંથી ધન

મળી આવ્યું. હસનને લાગ્યું કે જમીન મારી નથી. માત્ર અનાજ ઉપર મારો હક છે; તેથી ધન તેણે પોતાના શેઠને આપી દીધું. આ વાત રાજાને કાને ગઈ અને હસનના પ્રામાણિકપણાથી તે ઘણો ખુશી થયો. રાજાએ તેની પ્રસંશા કરી અને ૧૦૦ ઘોડેસવારની ટુકડીનો તેને ઉપરી નીમ્યો. આ પ્રમાણે હસનનો ભાગ્યોદય થયો. તેના શેઠે તેને કહ્યું કે, "ભવિષ્યમાં તુ એક મોટો પુરુષ થઈશ; કદાચ રાજાનું પદ પણ તુ પામે એવો સમય આવે તો મને તુ ભૂલતો નહિ પણ મને તારો પ્રધાન નીમજે અને મારી યાદગીરી તરીકે તારા નામ સાથે ગંગુ શબ્દ ઉમેરજે." હસને એ વાત કબુલ રાખી અને દિલ્હી છોડી તે દખ્ખણમાં ગયો.

મહંમદના જુલમથી સઘળી રૈયત કંટાળી ગઈ હતી, તેથી તેમણે રાજા સામે બળવો ઉઠાવ્યો. એ બળવામાં ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો, અને અંતે દોલતાબાદ બળવાખોરોના હાથમાં ગયું.

આ બળવામાં હસને ભાગ લીધો હતો, તેથી તેમણે તેને 'ઝાફરખાન'નો ઇલ્કાબ આપ્યો. હસને બળવાખોરોની મદદથી મહંમદને હરાવ્યો, અને ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે પોતાના પાટનગર તરીકે ગુલબર્ગ પસંદ કર્યું, અને ગંગુ નામ પોતાના નામ સાથે જોડી બ્રાહ્મણી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. કોઈ તેને બાહ્મણી રાજ્ય પણ કહે છે, પણ 'બાહ્મણી' એ 'બ્રાહ્મણી' નો અપભ્રંશ છે.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય ઘણા વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું. જે સમયમાં બ્રાહ્મણી રાજ્યની શરૂઆત થઈ તેજ અરસામાં દક્ષિણમાં વિજયનગરમાં એક મોટું હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયું. તે રાજ્ય લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું. આ બંને રાજ્યો એક બીજા સાથે મિત્રાચારી રાખતાં હતાં, પણ જ્યારે દિલ્હીના રાજાનો ડર તેમણે રાખ્યો નહિ ત્યારે તેઓ બંને માંહોમાંહે લડયાં અંતે કેટલાક વર્ષે પછી બ્રાહ્મણી રાજ્ય તૂટયું અને તેનાં જુદાં જુદાં પાંચ રાજ્ય થયાં. તેઓ બિજાપુર, ગોવળકોંડા, અહમદનગર, વરાડ અને બિદર નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો પણ અંતે છેડો આવ્યો. તાલિકોટાની લડાઈમાં મુસલમાન રાજાઓએ હિંદુઓને હરાવ્યા અને ત્યાર પછી વિજયનગર રાજ્યનું નામ નિશાને રાખ્યું નહિ.

૨૭. તૈમુર લંગડો.

ચંગીઝખાનનું રાજ્ય તેના પુત્રોના પછી તૈમુરના હાથમાં આવ્યું તુર્કસ્તાનની આસપાસનો પ્રદેશ પ્રથમ જીતી તે આગળ વધ્યો, અને તેની પાસેના એક દેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક ગામડા પર તેણે છાપો માર્યો. તેમાં તે હાર્યો અને છૂપા વેષમાં નાસી જઇ ઘેર ઘેર ભટકી ભિક્ષા માગી પોતાનું પેટ ભરવું પડયું. એક દિવસે તેણે એક વૃદ્ધ ડોસીને ત્યાં ભિક્ષા માગી. ડોસીએ થાળીમાં ઉનો ભાત તેના આગળ ધર્યો. તૈમુરે તેમાંથી બાચકો ભર્યો પણ દાઝયો અને બધો ભાત તેના હાથમાંથી પડી ગયો. ડોસી આ જોઇ હસીને બોલી કે " તું, તૈમુર તાતાર જેવો છે. હમણાંજ તેનો પરાજય થયો કારણ કે સરહદપરના મુલક જીતવાને બદલે તેણે મધ્ય પ્રદેશો જીતવા માંડયા. તેં પણ જો થોડો ભાત લીધો હોત તો તું દાઝત નહિ અને સઘળો ભાત તું ખાઇ શકત. " આ પરથી તૈમુરે શિખામણ લીધી. આખો લાડવો એકદમ ખાવા કરતાં કકડે કકડે ખાવો એ વધારે સારૂં છે. એમ એને ખાત્રી થઇ.

તૈમુર ચુસ્ત મુસલમાન હતો તેથી ઇસ્લામ ધર્મ નહિ માનનાર પર ચઢાઇ કરવી એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તેણે હિંદુસ્તાન સંબંધી ખબર અંતર મંગાવી તે પરથી તેને માલમ પડયું કે હિંદુસ્તાન ઘણો સમૃદ્ધિ-વાન દેશ છે. ત્યાં સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક, વગેરે અમૂલ્ય જવાહીર મળી શકે છે. તે ઉપરાંત તે દેશ ઘણો ફળદ્રૂપ છે. ત્યાં ખોરાકનાં સાધન અનેક છે; પરંતુ તેને એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવું ઘણું કઠણ છે; તે દેશની ઉત્તરમાં પાંચ નદીઓ આવેલી છે. જે સહેલાઇથી ઓળંગી શકાય એવી નથી; વળી ત્યાંના રજપુત રાજાઓ ઘણા બળવાન છે અને વિદેશીને તેઓ પોતાના દેશમાં આવવા દેતા નથી. એ દેશના રાજાઓ પાસે હાથીઓ ઘણા હોય છે તેઓ એવા જોરાવર હોય છે કે ઘોડા અને તેના સવારને પકડી, હવામાં ઉરાડી ભોંયપર પછાડી તેમને મારી નાખે છે આવી અનેક વાતના ગપાટા તૈમુર આગળ આવ્યા, પણ તે જરાએ ગભરાયો નહિ. ઝનૂની અને બળવાન લશ્કર એકઠું કરી ખૈબરઘાટને રસ્તે તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો.

પ્રથમ સિંધુ નદી ઓળંગી તૈમુર પંજાબમાં આવ્યો. રસ્તામાં જે જે

શહેરો તથા ગામડાં આવતાં ગયાં તે સઘળાં તેણે બાળી મૂક્યાં. લાખો માણસને તેણે કેદ પકડયા. ઠામ ઠામ તેનો ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો, અને તેના નામથી લોકો થર થર ધ્રુજવા લાગ્યા. દિલ્હીમાં તે વખતે તઘલખ વંશનો છેલ્લો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શરૂઆતમાં તો ભય પામી તે કિલ્લામાં ભરાઇ ગયો પણ થોડા દિવસ પછી લશ્કર લઇ તે બહાર નીકળ્યો ને ઘણી બહાદુરીથી લડયો પણ અંતે તેનો પરાજય થયો અને ગુજરાત ભણી નાઠો. તૈમુરના લશ્કરમાં હિંદુ અને મુસલમાન કેદીઓ હતા; તેમની સંખ્યા ઘણી હોવાથી વખતે તેઓ નાસી એમ ધારી તૈમુરે તમામને કતલ કરાવી નાખ્યા. ઇતિહાસ લેખક ફિરસ્તા કહે છે કે એ પ્રમાણે એક લાખ કેદીને તેણે કાપી નાખ્યા.

ત્યાર પછી તૈમુરે હિંદુસ્તાનના પાદશાહની પદવી ધારણ કરી. દિલ્હીના લોકો તાબે થયા તેમનું રક્ષણ કરવાનું તૈમુરે વચન આપ્યું, પછી લોકો પાસે જોર જુલમથી દંડ ઉઘરાવવા માંડયો. આથી લોકો સામે થયા, એટલે તૈમુરના લશ્કરે શહેરમાં લૂટફાટ અને કતલ ચલાવી મૂકી. પાંચ દિવસ સુધી એમ ચાલ્યું. તૈમુરે પોતાના સિપાઇઓને અતિ ઘાતકી કામ કરતાં જોયા પણ તેણે તેમને બિલકુલ રોકયા નહિ, અને લૂટવાનું કાંઇ રહ્યું નહિ ત્યારે તૈમુરે કુચ કરવાનો હુકમ આપ્યો. શહેરમાંથી તેણે ઘણું દ્રવ્ય લૂટયું અને અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષોને ગુલામ કર્યાં.

તૈમુર ઘણો બહાદુર હતો ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરનો છતાં તે લડાઇમાં આગળ પડતો અને શ્રમ ખમી શકતો. તે શરીરે દેખાવડો હતો, તેનું માથું મોટું હતું તથા અવાજ બુલંદ હતો. એક પગે તે લંગડો હતો તેથી તેને "તૈમુર લંગડો" કહેવામાં આવે છે.

મોગલ પાદશાહો.

૨૮. બાબર.

તૈમુરથી છઠ્ઠી પેઢીએ બાબર ઉતરી આવેલો હતો. તુર્કી અને મોંગોલિઅન પ્રજાનું મિશ્રિત લોહી તેના શરીરમાં વહેતું હતું, તેથી તે 'મોગલ' કહેવાયો 'મોગલ' એ 'મોંગલ' શબ્દનો અપભ્રંશ છે. બાબર અને તેની પછીના સઘળા મુસલમાન પાદશાહો મોગલ કહેવાય છે. જોકે ખરી

રીતે જોતાં તેઓ તુર્કી રાજાઓ હતા. બાબરનું ખરૂં નામ ઝહીરૂદ્દીન હતું. નાની વયે તે વાંચતાં લખતાં શીખ્યો અને ઘોડે બેસવામાં તથા શિકાર કરવામાં કુશળતા મેળવી. ફૂલ અને બાગબગીચા ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. તેની જિંદગીનો હેવાલ તેણે પોતે લખેલા પોતાના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

બાર વર્ષની ઉમરે તેનો પિતા મરણ પામ્યો. તે વખતે તેનો કાકો તુર્કસ્તાનનું તેનું નાનું રાજ્ય પચાવી પડવાની કોશિશ કરતો હતો. આ ખબર સાંભળી બાબરે પોતાના કાકાનું સમરકંદનું રાજ્ય જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં તેણે સમરકંદ જીત્યું; પરંતુ પોતાની સત્તા ત્યાં બરાબર જામે ત્યાં સુધી તે રહી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તેણે કાબૂલ લીધું અને ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નીકળ્યો. પેશાવર થઇને તે પંજાબમાં દાખલ થયો અને કેટલીક લૂટ મેળવ્યા પછી કાબુલ પાછો વળ્યો.

તે અરસામાં દિલ્હીની ગાદીપર ઈબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજ્યપદ્ધતિ ઘણી ખરાબ હતી, અને પ્રજા તેનાથી અસંતુષ્ટ રહેતી હતી, તેથી તેમણે બાબરને નિમંત્રણ કરી હિંદુસ્તાન બોલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના આરંભમાં ૧૩૦૦૦ મોગલ સિપાઇનું એક નાનું લશ્કર લઇ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો અને દિલ્હીથી ૫૦ માઇલ દૂર પાણીપતના મેદાનમાં તેણે પડાવ નાખ્યો. ઇબ્રાહીમ લોદીને આ બાબતની ખબર પડી કે તરતજ તે તેની સામે લડવા નીકળ્યો. તેની પાસે ૧,૦૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું, પણ તોપ અને દારૂ ગોળાનો ઉપયોગ તેને આવડતો નહોતો. મોગલો તેમની સાથે લડવાને પોતાની તોપો વગેરે લઇ આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ મહીનાની ૨૧ મી તારીખે પ્હો ફાટતાં લડાઇ શરૂ થઈ. મોગલ સેનાની મધ્ય ભાગમાં તોપો ગોઠવવામાં આવી. હિંદુસ્તાનના લશ્કરે મોગલો ઉપર હુમલો કર્યો; પરંતુ મોગલો જરા પણ ડગ્યા નહિ. મોગલ ઘોડેસવારની ટુકડી ઈબ્રાહીમ લોદીના લશ્કરની બંને બાજુએ જઇ તેમની પાછળ વીંટળાઇ વળી. આથી હિંદી લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો, અને સિપાઇઓ નાસવા લાગ્યા. નાસતાં ઘણા માર્યા ગયા. ઇબ્રાહીમ પોતે પણ પડયો. આ પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદીને પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવી બાબરે મોગલ રાજ્યનો પાયો હિંદુસ્તાનમાં નાખ્યો.

પાણીપતની લડાઇથી બાબર માત્ર દિલ્હીના રાજ્યનોજ ધણી થયો; અને હજી રજપુતાનાના રજપુત રાજાઓ તથા કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને હરાવવાના બાકી હતા. રજપુત રાજાઓમાં ચિતોડનો રાણો સંગ સર્વોપરિ હતો. તે એક મોટું લશ્કર લઇ સીક્રી આગળ બાબર સામે આવી ઉભો રહ્યો. બાબરના સિપાઇઓ રાણા સંગના લશ્કરને જોઇ નાહિંમત થયા, વળી કાબૂલથી કેટલાક માણસો આવ્યા હતા તેમાં એક જોષિ આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે રજપુત સામે લડવામાં બાબરનો પરાજય થશે." આથી સિપાઇઓ બહુ ગભરાઇ ગયા, અને લડવા આનાકાની કરવા લાગ્યા. બાબરને દારૂનો ઘણો શોખ હતો. ગીઝનીથી ઘણો ઉમદા દારૂ નવા માણસો સાથે આવ્યો હતો; પરંતુ આ વખતે તેણે સોગન લીધા કે હવે પછી હું કદી દારૂ પીશ નહિ અને સોના રૂપાના દારૂના પ્યાલા જમીનપર નાખી દીધા. આથી સિપાઇઓના હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઇ. બાબરે તેમને ઘણો બોધ દીધો તેથી તેમણે પણ કુરાન હાથમાં લઈ સોગન લીધા કે અમારે જીતવું કે મરવું પણ પાછા હઠવું નહિ. અંતે રાણો સંગ લડાઇમાં હાર્યો.

'બાબર' શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે. તે ખરેખર સિંહના જેવો બહાદુર હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મહંમૂદ ગીઝની અથવા બીજા મુસલમાન રાજાઓની પેઠે દેશ લૂટવાનો કે દેવાલયો તોડી પાડવાનો નહોતો, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં સારી રીતે રાજ્ય કરવાનો હતો. તેણે અહીં ૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેના ૪૮ મા વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો.

---

૨૯. હુમાયૂ અને શેરશાહ.

હુમાયૂ બાબરનો મોટો પુત્ર થતો હતો. તેનાપર તેનું અત્યંત વહાલ હતું. બાબર હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ચારજ વર્ષ રહ્યો હતો, અને તે વખતે હુમાયૂ ઘણો માંદો પડયો હતો. તેની જીવવાની આશા રહી નહોતી. તેના પિતાને આથી ઘણું લાગી આવ્યું અને તેને બચાવવા જે કાંઈ કરવું પડે તે સઘળું કરવા તૈયાર થયો. તેના એક દરબારીએ સૂચવ્યું કે, "જો તમે ઇશ્વરની બંદગી કરો અને તમારી પાસે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચીજ જે હોય તે ઇશ્વરને અર્પણ કરો તો કદાચ તમારા પુત્રની જીંદગી બચી શકે. તમારી

પાસે આગ્રામાંથી મળેલો એક અમૂલ્ય હીરો છે તે તમે ઈશ્વરને અર્પણ કરો" બાબરે જવાબ દીધો કે, "મારી પાસે એનાથી પણ અમૂલ્ય ચીજ છે. તે ચીજ મારી પોતાની જીંદગી છે; તે અર્પણ કરવા હું ખુશી છું" એમ કહી પોતાના પુત્રની પથારી આગળ ઘુંટણીએ પડી તે બોલ્યો, કે "હે ઈશ્વર! મારા પુત્રને તુ બચાવ, અને તેને બદલે મને ઉપાડી લે." થયું પણ તેમજ. હુમાયૂ માંદગીમાંથી બચ્યો અને બાબર મરણ પામ્યો

હુમાયૂને તેના પિતા તરફથી યુદ્ધ કળાનું ઘણું સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું તેથી લડાઇમાં તે ઘણી સારી રીતે લડી શકતો; પરંતુ તેનું ચારિત્ર્ય ઉંચા પ્રકારનું નહોતું. ખંત શું છે તે સમજતો નહિ. પોતાનો વખત મોજ-શોખ અને આળસમાં કાઢતો, તેથી દુશ્મનો તેના પર ફાવી જતા.

ગુજરાતના રાજા બહાદુરશાહ તથા બંગાળાના પઠાણ સરદાર શેર-શાહ સાથે એને લડવું પડયું. શેરશાહે દગો કરી હુમાયૂને હરાવ્યો. જ્યારે હુમાયૂ અને તેના સિપાઇઓ નિર્ભયપણે સુતા હતા ત્યારે અફગાનો તેમના પર તૂટી પડયા. પરિણામે ઘણા સિપાઇઓ માર્યા ગયા અને કેટલાક ગંગા નદીમાં ડૂબી મુઆ. હુમાયૂએ પણ પોતાની જિંદગી બચાવવા ગંગા નદીમાં પડતુ મૂકયું, પણ એક ભીસ્તીએ પોતાની પખાલની મદદથી તેની જિંદગી બચાવી અને તેને નદીને સામે પાર લઇ ગયો. હુમાયૂએ તેને તે વખતે વચન આપ્યું કે તુ આગ્રા આવીશ તો હું તને ત્રણ કલાક રાજ્યા-સન પર બેસાડી પાદશાહની પેઠે હુકમ કરવા દઇશ. થોડા વખત પછી એ ભીસ્તી આગ્રા જઇ ચઢયો, અને હુમાયૂએ પોતાના વચન પ્રમાણે તેને ત્રણ કલાક ગાદીપર બેસવા દીધો. તે દરમિઆન ભીસ્તીએ પોતાનાં સગાં વહાલાંને કિમતી બક્ષીસો આપી અને રાજપદનું સુખ ભોગવી લીધું.

બીજે વર્ષે હુમાયૂએ એક લશ્કર ઉભું કર્યું, અને શેરશાહ સાથે તેને કનોજ આગળ એક લડાઇ થઇ તેમાં પોતાના લશ્કરના કાવતરાંથી તે હારી ગયો, અને રજપુતાનામાં નાસી ગયો. અફગાન સરદારોએ તેની ત્યાં પૂંઠ પકડી તેથી નાસતાં નાસતાં તે એક રણમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પાણીની તેમને બહુ વિટંબણા પડી. પાણી વાસ્તે તેના સિપાઇઓ માંહોમાંહે લડી મુઆ. થોડા ઘણા જે જીવતા રહ્યા તેમની સાથે ઉમરકોટ શહેરમાં તે પહોં-ચ્યો. ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં તેની બેગમ હમીદાને પેટે પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ જલાલુદ્દીન પાડવામાં આવ્યું. તે મહાન અકબરના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયો છે. ત્યાંથી તે ઈરાન ગયો. ઇરાનના રાજાએ તેને

આશ્રય આપ્યો, અને તેનું રાજ્ય પાછું મેળવવામાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે હુમા એ પ્રથમ પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું.

હુમાયૂ ઈરાનમાં રહ્યો તે દરમિઆન શેરશાહ દિલ્હીની ગાદીપર બેઠો. તેણે ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજવ્યવસ્થા કરી પણ એના મરણ પછી તેના વંશજો ઘણા નિર્બળ માલમ પડયા. તેમની સત્તા નામનીજ રહી. તેમનો પ્રધાન હેમુ સઘળો રાજકારભાર ચલાવતો હતો. સર્વત્ર અંધાધુંધી ફેલાઈ. આ તકનો લાભ લઇ પોતાના નિમકહલાલ સરદાર બહેરામખાન સાથે ઈરાનના પાદશાહની મદદ લઈ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો. સરહિંદ આગળ તેણે અફગાનોને હરાવ્યા, અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી તે વધારે વખત ભોગવી શકયો નહિ. એક વખતે સાંજે પોતાના મહેલની અગાસી ઉપર તે ગયો. ત્યાંથી નીચે ઉતરતો હતો એવામાં પાસેની મસ્જિદમાંથી બાંગનો પોકાર તેણે સાંભળ્યો, એટલે પગથીઆ ઉપર બેસી ગયો, અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ઊઠી જેવો તે નીચે ઉતરવા જાય છે કે તેની લાકડી આરસપહાણના પત્થરપરથી લપસી ગઈ અને તે નીચે પડયો. સખત ઈજાના પરિણામે ૫૦ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યો.

---

૩૦ અકબર અને બહેરામ.

પાણીપતનું યુદ્ધ.

હુમાયૂના મરણ વખતે તેનો પુત્ર અકબર પંજાબમાં હતો, તેથી ગાદીનો દાવો કરનાર ઘણા જણ નીકળી પડયા. દાવો કરનારમાં મુખ્ય પુરુષ હેમુ હતો. શેરશાહના વંશજોના વખતમાં પ્રધાનપદ તેણે ભોગવ્યું હતું. વળી તે ઘણો લોભી હતો તેથી રાજગાદી મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ બહેરામખાન તથા તાર્દિબેગ જેવા નિમકહલાલ સરદારો અકબર પાસે હતા. તેમણે તેને તેની તરુણ અવસ્થામાં ઘણી મદદ આપી.

અકબર અને બહેરામ એક મોટું લશ્કર લઇ હેમુને પાણીપતના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં મળ્યા. લડાઇ થોડો વખત ઘણી સખત ચાલી. અંતે એક તીર હેમુને વાગ્યું, અને તે મરણ તોલ થઈ ગયો. આથી તેના લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો અને સઘળા નાસવા લાગ્યા. હેમુને અકબર પાસે

લઈ જવામાં આવ્યો. બહેરામે અકબરને કહ્યું કે, " આ તમારી પહેલી લડાઈ છે, માટે આ કાફરને મારી તમારી તરવારને એના લોહીથી તૃપ્ત કરો;" પરંતુ અકબરે કહ્યું કે, " એ મરેલા જેવો જ છે; જો તેનામાં જોર તથા હોશિયારી હોત તો એને મારી તરવારનો સ્વાદ હું ચખાડત. " આથી બહેરામે પોતે ભરદરબારમાં હેમુને મારી નાખ્યો. આજ પ્રમાણે ઇર્ષાથી તાર્દિબેગને પણ તેણે મારી નાખ્યો હતો. આવા કૃત્યોનું શું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે આગળ જણાશે.

પાણીપતના યુદ્ધ પછી અકબરનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. દિલ્હીની સમસ્ત પ્રજાએ તેને ઘણા હર્ષના પોકારથી વધાવી લીધો. બધા બળવાખોરો નિસ્તેજ થઇ ગયા, અને સલાહ શાંતિમાં તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેને માલમ પડયું કે બાબર તથા પોતાનો પિતા બંને મોગલ રાજ્યનો પાયો બરાબર નાખી શકયા નહોતા, કારણકે તેમની રાજનીતિ ભૂલ ભરેલી હતી. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાનમાં ભેદ રાખતા હતા. પરિણામે હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે અસંતોષ ફેલાયો. આથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે સઘળાને સમાન ગણવા અને વાજબી ન્યાય આપવો. આથીજ તે ઘણો લોકપ્રિય અને ન્યાયી પાદશાહ ગણાયો.

જ્યારે અકબર અરાઢ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને લાગ્યું કે મારે હવે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું જોઇએ. વળી બહેરામખાનની નિર્દયતા અને આપખુદી સ્વભાવથી તે કંટાળી ગયો હતો તેથી તેણે તેને કહેડાવ્યું કે, "મક્કાની હજ કરવા હવે તમે જાઓ તો સારૂં." તે સમજી ગયો કે હવે મારી સત્તાનો અંત આવ્યો છે. છેલ્લે તેણે એક બળવો ઊઠાવ્યો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ તેથી અકબરને શરણે ગયો; પરંતુ અકબરે તેને મક્કે મોકલાવી દીધો. રસ્તામાં એક અફગાન કે જેના બાપને તેણે મરાવી નાખ્યો હતો તેણે તેને દગાથી મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે બહેરામનો અંત આવ્યો. દયા અને રહેમ નજર કયારે અને કોનાપર રાખવાં તે તે સમજતો નહોતો. પોતાની ભૂલનું પરિણામ તેણે ભોગવ્યું અને પાછલી ઉમરે અકાળ મૃત્યુને શરણ થયો.

૩૧. અકબર અને રજપૂતો.

રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી અકબરે ઘણા મુલકો જીત્યા, પણ રજપુતાના રજપૂતોનાજ હાથમાં હતું. રજપુતોને પોતાના મિત્ર બનાવવા એવો અકબરનો ઉદ્દેશ હતો. સઘળા રજપૂતોમાં રાણા સંગનો પુત્ર ઉદેસિંહ ઘણો બહાદુર હતો. બધા રજપૂતો અકબરને શરણ થયા પરંતુ ઉદેસિંહ જરા પણ ડગ્યો નહિ. ચિતોડ અને તેનો કિલ્લો અસલથી જાણીતો થએલોછે. તે કિલ્લામાં ઉદેસિંહે સર્વ ગોઠવણ કરી તેનું ઉપરીપણું જયમલ નામના એક બહાદુર સરદારને સોંપ્યું, અને પોતે અરવલીના ડુંગરામાં ભરાઈ ગયો. અકબરે તે કિલ્લાને કેટલાક મહીના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો પણ કાંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો તથા રૈયતને વાસ્તે ખાવા પીવાનાં સાધન તેમાં પુષ્કળ હતાં. અંતે સુરંગ ખોદવા અકબરે હુકમ આપ્યો, કે જેથી તેમાં દારૂગોળો ભરી કિલ્લાને ઉરાડી દેવાય. સુરંગ ખોદતાં ઘણાના પ્રાણ ગયા. જોકે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે કોઇને પણ એ કામ પર અકબરે જોર જુલમથી લગાડ્યા નહોતા.

અંતે કિલ્લાની દીવાલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગાબડાં પડવા લાગ્યાં, તેથી અકબરે કિલ્લાની દરેક બાજુએથી હુમલો કરવા પોતાના સૈનિકોને કહ્યું. તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું અને રજપૂતો અને મોગલો વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. જયમલ ગઢના મિનારાપરથી સઘળું જોતો હતો અને પોતાના સિપાઇઓને ઉત્તેજન આપતો હતો, એવામાં તેના કપાળમાં એક ગોળી વાગી અને તે નીચે પડયો. પોતાનો સરદાર આ પ્રમાણે પડયો તે જાણી રજપૂતોએ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે પોતાના બૈરા છોકરાંને અગ્નિદાહ કરી, હાથમાં તરવાર લઇ કેસરીઆ કરી લડવા નીકળી પડયા. આખી રાત લડાઇ ચાલી અને ૮૦૦૦ રજપુતો લડતાં મરી ગયા. તેમ છતાં ઉદેસિંહ અકબરને તાબે થયો નહિ. તે અને તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ મરતાં સુધી અકબરની સામે લડયા.

---

૩૨. પ્રતાપસિંહ અને હલદી ઘાટનું યુદ્ધ.

અનેક રજપુત રાજાઓ દિલ્હીના પાદશાહને નમ્યા હતા, અને તેમના પુત્રો પાદશાહની નોકરીમાં સરદાર થયા હતા; પરંતુ મેવાડના સિસોદીઆ રાણાઓ મુસલમાન પાદશાહને તાબે થયા નહતા. આંબેરના મહા બુદ્ધિ-

માન અને પરાક્રમી રાજા માનસિંહને અકબરે સૈન્ય લઇ દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો, તે પ્રતાપસિંહને મલવા આવ્યો ત્યારે પ્રતાપસિંહે તેનો તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે તુર્કને કન્યા આપનાર સાથે હું જમતો નથી. આ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઇ માનસિંહે અકબરને ઉશ્કેર્યો તેથી અકબરે પોતાના વડા શાહજાદા સલીમના હાથ નીચે મોટું લશ્કર મેવાડપર મોકલ્યું. હલદીઘાટનું મેદાન અરવલી પર્વતની તળેટીમાં એક ખીણના મોં આગળ આવેલું છે. તે મેદાનમાં સંવત્ ૧૭૩૨ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને દિવસે રજપૂત અને મોગલ સૈન્યો વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. મેવાડનો રાણો પ્રતાપસિંહ ૨૨,૦૦૦ શૂરા રજપૂતો લઇને હલદી ઘાટને નાકે અકબર પાદશાહની ફોજને ખાળવા સારૂ આવી ઉભો હતો.

રજપુત અને મોગલ સૈન્યનો ભેટો થતાં પ્રતાપ પોતાના લાલ વાવટા સાથે રણમાં ધસ્યો; અને જ્યાં પુરેપૂરૂં યુદ્ધ જામી રહ્યું હતું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. રાજા માનસિંહને પ્રતાપસિંહે બહુ ખોળ્યો, પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરી વેર લેવાનો લાગ મળ્યો નહિ; પરંતુ સલીમના દેહ રક્ષકોને કાપતો કાપતો પ્રતાપ સલીમના હાથી પાસે જઈ પહોંચ્યો. પ્રતાપનો ઘોડો ચેતક સલીમના હાથીપર એક પગ મૂકી ઉંચો થયો. સલીમના હોદ્દાને લોખંડના પતરાં જડેલાં ન હોત, તો શૂરા રજપુત રાજાના ભાલાથી સલીમ માર્યો ગયો હોત. હાથીનો માવત મરાયો અને હાથી ઉન્મત્ત થઈ સલીમને લઇને નાઠો. એ સ્થળે ભારે કતલ મચી રહી. પ્રતાપને એક ગોળીનો, ત્રણ ભાલાના, અને ત્રણ તરવારના મળી સાત જખમો થયા હતા, તોપણ તેણે પાછી પાની કરી નહિ.

આખરે તે ઘેરાઇ જવાની તૈયારીમાં આવી પડયો; એટલામાં ઝલવાડાના રાજા માનાએ તેના માથાપરથી રાજછત્ર ખેંચી લઈ પોતાને માથે ધરાવ્યું, અને મોગલોનો જમાવ હતો ત્યાં ધસ્યો. એ પ્રતાપ છે એમ ધારી મોગલોએ તેનાપર હુમલો કર્યો, અને રાજા માનસિંહ અને તેના દોઢસો સામંતો મરાયા. આ દરમિઆન પ્રતાપને તેના માણસો દૂર ખેંચી ગયા. રજપૂતોએ બહુ બહાદુરી બતાવી, પરંતુ મોગલ ફોજની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, અને તેમની પાસે ઘણી તોપો હતી, તેથી મોગલ લશ્કરનો જય થયો. હલદી ઘાટના રક્ષણ માટે એકઠા થએલા બાવીસ હજાર રજપૂતોમાંથી ફક્ત આઠ હજાર રણભૂમિમાંથી જીવતા પાછા ગયા.

આવી હારથી ન ગભરાતાં રાણા પ્રતાપે અકબર સાથે લડાઈ ચાલુજ રાખી, અને ધીમે ધીમે ચિતોડ સિવાય પોતાના રાજ્યનો ઘણો ખરો ભાગ પાછો મેળવ્યો. પ્રતાપસિંહે એવી બાધા રાખી હતી કે જ્યાં સુધી હું ચિતોડ પાછું મેળવું નહિ ત્યાં સુધી મારે સોના રૂપાની થાળીમાં જમવું નહિ. તેમજ પરાળ સિવાયની બીજી પથારીમાં મારે સુવું નહિ, અને દાઢી મૂછ આમળવાં નહિ. હજુ પણ તે વંશના રજપુત રાજાઓ સોના રૂપાની થાળીમાં જમતા નથી. તેઓ થાળી નીચે પાંદડાં મૂકે છે ત્યાર પછી જમે છે. પથારી તળે પણ તેઓ હંમેશ પરાળ મૂકે છે. તેઓ અદ્યાપિ એવું અભિમાન ધરાવે છે કે અમે મુસલમાનને તાબે થયા નથી.

---

૩૩. અકબર અને ચાંદબીબી.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયું તથા કેવી રીતે તૂટી ગયું તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. અહમદનગરનો રાજા મરી ગયો અને કોઇ હકદાર વારસ નહિ હોવાથી ગાદીને વાસ્તે ભાંજગડ થવા લાગી, તેથી રાજ્યના પ્રધાને અકબરનો પુત્ર મુરાદ, જે તે વખતે ગુજરાતમાં હતો તેને મદદ વાસ્તે લખ્યું. અહમદનગરની બેગમ ચાંદબીબીને આ ગમ્યું નહિ. તેના સરદારો તેને છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ હિંમત રાખી પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઇઓ સાથે લડાઈની સામગ્રી તૈયાર કરવા લાગી. જેટલો ખોરાક મળી શકયો તેટલો સઘળો કિલ્લામાં તેણે ભર્યો. પોતાના શહેરને ફરતી મજબૂત દીવાલપર, વિશ્વાસુ અમલદારપર, અને પોતાના સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખી તે દુશ્મનની વાટ જોવા લાગી.

અહમદનગરનો કોટ એવો ઉંચો હતો કે કોઇ પણ દુશ્મનથી તે ઉપર ચઢી શહેરમાં દાખલ થઇ શકાય નહિ. જો કોટ તૂટે તોજ તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય. મુરાદના લશ્કરે તેથી સુરંગ ખોદવાનું કામ શરૂ કર્યું. સુરંગ એવી રીતે ખોદવાની હતી કે તેનું મોઢું બરાબર દીવાલ આગળજ નીકળે. આવી સુરંગો તૈયાર કરવામાં આવી, અને તે બાબત બરાબર બાતમી ચાંદબીબીને મળી તે પહેલાં એક સુરંગમાંથી દારૂગોળો ફોડવામાં આવ્યો, અને દીવાલમાં ગાબડું પડયું. ગાબડું પડતાંજ ચાંદબીબીના સૈનિકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચાંદબીબી જરા પણ ગભરાઇ નહિ. તેણે શરીરે બખ્તર પહેર્યું અને હાથમાં તરવાર લઇ દુશ્મન સમીપ આવી ઉભી રહી. આવી હિં-

મતની અસર સૈનિકોપર ઘણી થઇ. તેઓ સઘળા એકઠા થઇ પોતાની બેગમ સાથે રહી દુશ્મન સામે ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા. દુશ્મનના ઘણા માણસો મરી ગયા, અને સંધ્યાકાળ થતાં મોગલ લશ્કરને પાછા હઠવું પડ્યું.

ચાંદબીબીના આ કૃત્યની સઘળા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તે દિવસથી રૈયતે તેને 'ચાંદ સુલતાના'નું નામ આપ્યું. રાતો રાત તેણે તૂટેલી દીવાલ સમરાવી અને સૂર્યોદય થતાં આઠ ફૂટ દીવાલ ચણાઈ ગઇ. ત્યાર પછી તેણે પોતાના સરદારો જે દેશાવર હતા તેમને લડાઈ બાબત સંદેશા મોકલાવ્યા. તેઓ તેમની મદદે આવી પહોંચ્યા, એટલે મોગલોએ સંધિ કરી. આ પ્રમાણે આ બહાદુર રાણીએ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી તેનું સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખ્યું.

---

૩૪. અકબર અને તેના મિત્રો.

અકબર વિદ્યા વિનોદી હતો અને વિદ્વાન પુરુષને પોતાના રાજ્યમાં ઘણું ઉત્તેજન આપતો. તેની નોકરીમાં દાખલ થનાર પહેલો હિંદુ ટોડરમલ હતો. તેનાપર રાજાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. જમીનની માપણીનું તથા કર વેરા ઉઘરાવવાનું તેને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. રાજદ્વારી ખાતામાં વપરાતી હિંદી ભાષા તેણે કઢાવી નાખી અને તેને બદલે શુદ્ધ ફારસી ભાષા દાખલ કરાવી. આથી સઘળા હિંદુઓ જે રાજ્યમાં ઉંચા દરજ્જાની પદવીની અભિલાષા રાખતા હતા તેમને ફારસી ભાષા શીખવી પડી. ટોડરમલ વિદ્વાન હતો એટલું જ નહિ પણ તે ઘણો બહાદુર હતો. બંગાળામાં ચાલતી એક લડાઈ દરમિઆન તે હાજર હતો. લડાઇમાં એક સરદાર માર્યો ગયો અને બીજાનો ઘોડો નાસી ગયો પણ ટોડરમલ પોતાની જગાએથી જરા પણ ખસ્યો નહિ. આથી મોગલ લશ્કર હારતું બચ્યું એટલું જ નહિ પણ તેને ફતેહ મળી.

અકબરના મિત્ર તરીકે અબુલ ફૈઝી અને અબુલ ફૅઝલ નામના બે ભાઇઓ ઘણા પ્રખ્યાત છે. તેઓ ઘણા વિદ્વાન હતા, અને તેમણે ઘણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તક લખ્યાં છે. ફૈઝીની કવિતાની કીર્તિ અકબરના દરબારમાં ફેલાઇ તેથી રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને ત્યારથી તેને પોતાના અંગતમિત્ર તરીકે પોતાની પાસે રાખ્યો. અબુલ ફૅઝલે 'આ-

ઇને અકબરી ' નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તે ઉપરથી ફૈઝી વાસ્તે ઘણી ખબર આપણને મળી શકે છે. તે સ્વભાવે ઘણો આનંદી હતો. ગરીબ તેમજ તવંગરને પોતાને ત્યાં બોલાવતો અને તેમનો આદર સત્કાર કરતો. તેણે ચુનાની દવાઓનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેનો લાભ સઘળાને તે મફત આપતો.

અબુલ ફઝલ પોતાના ભાઇ કરતાં ચાર વરસે નાનો હતો. પંદર વરસની ઉંમરે એણે ઘણીખરી ચોપડી વાંચી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે એક ચોપડી જે ભાગ્યેજ વાચક વર્ગના હાથમાં આવી હતી તેનાં બધાં પાનાં અર્ધાં બળી ગયાં હતાં. અબુલ ફૈઝલને તે બળેલી ચોપડી આપવામાં આવી, અને બળી ગએલાં પાનાં પૂરાં કરવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. અબુલફૈઝલે તેમ કર્યું અને જ્યારે તેજ ચોપડીની બીજી નકલ અનાયાસે મળી આવી ત્યારે તેના ઉમેરેલા શબ્દો બરાબર મળતા આવ્યા. આથી તે કેટલો વિદ્વાન હતો તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. અકબરને તેનાપર ઘણી પ્રીતિ હતી, પરંતુ તેના શાહજાદા સલીમને તેને માટે તેટલાજ પ્રમાણમાં તિરસ્કાર હતો. અંતે સલીમે આ વિદ્વાન પુરુષને મારી નખાવ્યો. અકબર આ ખબર સાંભળી ઘણો દિલગીર થયો અને તે બોલ્યો, "સલીમને જો પાદશાહ થવાની ઉમેદ હતી તો અબુલફઝલને બદલે મને મારી નાખ્યો હોત તો સારૂં થાત."

અકબર પોતાના મિત્રો સાથે પ્રેમાળ હતો એટલું જ નહિ પણ સર્વે મનુષ્યપર સમાનતાથી જોતો. હિંદુઓ પ્રત્યે તે સભ્યતાથી અને માયાળુપણે વર્તતો. તેના વખતમાં દરેક જણને પોતાની નજરમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી. મુસલમાની ધર્મ ન માનનારા પાસે જજીયા વેરો લેવામાં આવતો તે તેણે રદ્દ કર્યો. જાત્રાળુઓ પરનો વેરો પણ તેણે માફ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં સતી થવાનો ચાલ હતો તે તેણે બંધ કરવા કોશિશ કરી. ટુંકમાં રૈયતના સુખ માટે અકબર બહુ કાળજી રાખતો હતો. રાજ્યનાં કામ નિયમસર અને સત્ય માર્ગે ચલાવતો. અકબરની રાજનીતિથી દેશમાં આબાદી થઈ અને બધે એક સરખી વ્યવસ્થા ફેલાઇ. સઘળા મોગલ રાજકર્તાઓમાં તે શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો.

૩૫. જહાંગીર અને સર ટૉમસ રો.

નૂરજહાં.

સલીમ જહાંગીર નામ ધારણુ કરી ગાદીએ બેઠા. તે કોઈ પ્રણુ રીતે પોતાના પિતા મહાન અકબર સાથે સરખાવી શકાય એવો નહોતો. પોતાનો વખત એશઆરામ અને આળસમાં કાઢતો. તેના રાજ્યની શરૂઆતમાં તેના પુત્ર ખુરમે બળવો કર્યો, પણુ તરતજ તે દાબી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી કાબૂલ, મેવાડ, બંગાળા અને દખ્ખણુમાં તેણે સવારીઓ મોકલી, અને ત્યાં વિજય મેળવ્યો. તેના પિતાની કબર આગ્રામાં હતી તેના ઉપર તેણે એક ભપકાદાર મકાન બંધાવ્યું. આસપાસ બગીચો કરાવ્યો અને તેમાં દાખલ થવા સુશોભિત દરવાજા તેણે ઉભા કર્યા. રસ્તામાં ઠામ ઠામ ઝાડો રોપાવ્યાં. આ સઘળો ફેરફાર તેણે કર્યો હતો, તે જોવા તે પોતે આગ્રા ગયો. ત્યાં આગળ એક રમુજી બનાવ બન્યો તેની વાર્તા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

એક રાત્રે જહાંગીર પોતાના તંબુમાં નિશો કરી સુતો હતો એટલામાં તેણે શિયાળના અવાજ સાંભળ્યા. તેણે પોતાના દરબારીઓને પૂછ્યું, " આ જનાવરો શા માટે બરાડા પાડે છે અને તેમને શું જોઇએ છે " ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, " ખુદાવિંદ ! આપ અહીં આવેલા છો તે જાણી તેઓ આ સખત ટાઢમાંથી પોતાને બચાવવા આપને આજીજી કરે છે. " જહાંગીરને આ સાંભળી ઘણું લાગી આવ્યું અને તેમને વાસ્તે કેટલાંક ગરમ કપડાં તથા શાલ દુશાલા મોકલી આપ્યા; પરંતુ બીજી રાત્રે પણુ એવો જ અવાજ એણે સાંભળ્યો. તેનું કારણુ પૂછતાં એને એમ કહેવામાં આવ્યું, કે " સાહેબ ! ગઇ કાલના આપના ઉપકારના બદલામાં તેઓ આપને દુઆ દે છે." આ ઉપરથી તમને જણાશે કે જહાંગીર કેટલો બધો નીશો કરતો હતો !

સોળમા સૈકામાં યુરોપીઅન પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગી. પોર્ટુગીઝ પ્રથમ અહીં આવ્યા હતા. તેમના પછી હોલંડના લોકો તથા અંગ્રેજો પણુ વ્યાપાર અર્થે અહીં આવવા લાગ્યાં. ઈંગ્લંડના રાજા પહેલા જેમ્સે હિંદુસ્તાનની જાહોજલાલી વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતુ તેથી સર ટૉમસ રો નામના પોતાના એલચીને જહાંગીરના દરબારમાં તેણે મોકલ્યો. તે ત્યાં ત્રણુ વર્ષ રહ્યો અને જે સઘળું તેણે જોયું તેની નોંધ તેણે લીધી છે. તે કહે છે, કે " જહાંગીરના વખતમાં રાજવ્યવસ્થા અકબરના જેવી નહોતી. દેશ લૂટારાથી ભરપૂર હતો, તેથી મુસાફરી કરવી બહુ કઠણુ પડતી હતી. વળી જહાંગીરને દારૂ પીવાનો ઘણો શોખ હતો. બેભાન થઈ ઢળી

પડતાં સુધી તે પીધાંજ કરતો. જો કે બીજાઓને દારૂ પીવાની સખત મનાઈ હતી. તે કેટલીક વખત ક્રૂરતાથી વર્તતો તોપણ તેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હતું."

"જહાંગીરના જન્મ દિવસે તેની તુલા થતી, અને સોનું, રૂપું, કીનખાબ વગેરે કીમતી ચીજો ઉમરાવો અને બીજાઓને બક્ષીસ આપી દેવામાં આવતી. તે જ્યારે સવારીમાં ફરતો અને લડાઇમાં જતો ત્યારે બહુ દબદબો રાખતો, પણ અવ્યવસ્થા ઘણી માલૂમ પડતી. તેનો દરબાર ખટપટથી ભરપુર હતો. સઘળો કારભાર તેની બેગમ નૂરજહાં કરતી હતી. જ્યારે મેં પાદશાહ પાસે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની રજા માગી ત્યારે એવો જવાબ મળ્યો, કે રાજ્યનું કામ રાણી કરે છે માટે તેમને પૂછો."

નૂરજહાંનો બાપ તુર્કસ્તાનનો રહીશ હતો, પરંતુ ગરીબાઇને લીધે તેણે પોતાનો દેશ છોડયો અને અકબરના દરબારમાં દાખલ થયો. ત્યાં આગળ નૂરજહાં સલીમની નજરમાં આવી અને તેને જોઈ તે મોહિત થયો, પણ નૂરજહાંના લગ્ન શેર અફગાન નામના ઇરાની સરદાર સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં તેથી તે પોતાની ઇચ્છામાં ના ઉમેદ થયો. જેવો તે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ તેણે શેર અફગાનને મરાવી નખાવ્યો અને નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું. રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેણે તેને સોંપી દીધો. તેના ભાઇ તથા બાપને દરબારમાં ઉંચી પદ્વી આપી. જહાંગીર તો એમજ કહેતો કે, "ઉત્તમ ખોરાક અને પીવાનો સારો દારૂ મને પુષ્કળ મળે એટલે બસ છે. મારી બેગમ ઘણી હોશિયાર છે. તે મારા કરતાં રાજવહિવટ સારો ચલાવશે."

નુરજહાંની સત્તા જહાંગીર પર કેટલી હતી તે નીચે લખેલી વાર્તા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશેઃ—

નુરજહાંને એક દિવસ પાદશાહ સાથે કજીઓ થયો. પાદશાહે તેને ઘણી સમજાવી પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેણે એવીજ હઠ લીધી કે "તમે પગે પડી મારી માફી માગો." પાદશાહે તેમ કરવા ના પાડી; કારણ કે તે જાણતો હતો કે જો હું એમ કરીશ તો લોકોમાં હલકો પડીશ અને મારી નિંદા થશે. આથી એક વૃદ્ધ ડોસી હતી તેની પાસે તે ગયો અને તેની સલાહ પૂછી. તેણે કહ્યું કે, "તમે તમારી બેગમને આજે બાગમાં મળજો અને તેની પાસે તમે આવો ત્યારે એટલુ ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારો ઓળો એના પગ પર પડે. પાદશાહ બાગમાં ગયો અને સંકેત પ્રમાણે પેલી ડોસી નૂરજહાંને પણ ત્યાં લાવી. પાદશાહનો ઓળો નુરજહાંના પગપર પડયો એટલે તે બોલ્યો, "જો અમારો આત્મા પણ તારા પગમાં પડી નમે છે." આ પ્રમાણે નુરજહાંના મનનું સમાધાન થયું.

નુરજહાં જેવી ખુબસૂરત હતી તેવીજ હોશિયાર હતી. તેણે કેટલીક વખત જહાંગીરને લડાઈ દરમિઆન ઘણી મદદ કરી હતી. પાદશાહ કાશ્મીર ગયો ત્યાં તે માંદો પડયો, અને ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી નુરજહાં રાજદ્વારી બાબતોમાંથી દૂર ખસી ગઇ. તેને પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું તેનાપર તેણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી જિંદગી પૂરી કરી.

---

૩૬. શાહજહાં અને તેનું મયૂરાસન.

તાજમહેલ.

ખુરમ શાહજહાં નામ ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. એના પિતાની પેઠે રજપૂત લોહી એના શરીરમાં વહેતું હતું. ગાદીએ આવતા પહેલાં કેટલાક તેની ઇર્ષ્યા કરતા અને કેટલાક તેની ખુશામત કરતા હતા; પરંતુ કોઇ પણ તેને અંતઃકરણ પૂર્વક ચહાતું નહિ. પછીથી શાહજહાંની રીતભાતમાં ઘણો ફેરફાર થયો. તે સઘળાનો સત્કાર કરતો અને તેમની વાત સાંભળી વાજબી ન્યાય આપતો. લોકોને જ્યારે માંહોમાંહે કજીઆ થતો ત્યારે તેઓ પાદશાહ પાસે ફેંસલો કરાવવા જતા. એક ઘણા રમુજી મુકદમાનો કરેલો ફેંસલો અહીં આપેલો છે.

દિલ્હી શહેરમાં ચાર વેપારીની સહીઆરી એક દુકાન હતી. દરેક વેપારી દુકાનના કામકાજ પર વારાફરતી ધ્યાન આપતો, દીવામાં તેલ પૂરતો તથા દુકાનની પાળેલી બિલાડીને ખાવાનું નાખતો. જેના વારા દરમિઆન બિલાડી મરી જાય તેણે બીજી બિલાડી લાવવી એવી શરત સર્વે કબૂલ કરી હતી. એક દિવસે એવું બન્યું કે બિલાડીનો એક પગ ભાંગી ગયો. તેની સારવાર કરવાનું કામ સરત પ્રમાણે જેનું હતું તેણે ઉઠાવી લીધું પણ ખર્ચ માટે પોતાના ભાગીઆઓને કહ્યું, પણ તેઓએ ના પાડી તેથી તેણે તેને પગે પાટો બાંધ્યો. ત્યાર પછી આમ તેમ ફરતાં રાત્રે બિલાડી દીવા સાથે અથડાઇ, દીવો ઢળી ગયો અને દુકાનમાં આગ લાગી, અને તેની અંદરનો સઘળો સરસામાન બળી ગયો. હવે આ બાબત ઝગડો ઉત્પન્ન થતાં સઘળા ન્યાયની અદાલતમાં ગયા. ત્યાં એવો ઇન્સાફ આપવામાં આવ્યો કે જે પુરુષના વખતમાં બિલાડીનો પગ ભાંગી ગયો હતો તેણે સઘળું નુકશાન ખમવું; પણ શાહજહાંને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કહ્યુંકે "ભાંગેલો પગ ચાલી શકે એમ નહોતો, પણ ત્રણ સાજા પગ બિલાડીને ત્યાં લઇ ગયા અને તેમણે આ નુકશાન કર્યું છે માટે બિલાડીની સારવાર કરનાર

સિવાયના ત્રણ વેપારીઓએ નુકશાન વેઠવું જોઇએ." આ પ્રમાણે વેપારીઓની ભર કચેરીમાં હાંસી કરી તેણે તેમને કાઢી મૂકયા.

શાહજહાંને જાહોજલાલી અને ભપકાનો ઘણો શોખ હતો; તેથી દબદબા ભર્યા દરબારો તે ભરતો અને અદ્‌ભુત શોભાવાળાં મકાનો બંધાવતો. ટેવર્નિઅર નામે એક ફ્રાંસનો મુસાફર જે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે પાદશાહના દરબારનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે આ ભવ્ય અને વિશાળ દિવાનખાનું ત્રણ બાજુએ ખુલ્લુ છે અને ચાર ફૂટ ચોરસ એવા બત્રીસ આરસના સ્તંભ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. દિવાનખાનાની વચમાં એક તખ્ત નાખેલું હતું એના પર બેસી પાદશાહ રૈયતની દાદ ફરિયાદ સાંભળતો. એ તખ્તનું નામ 'તખ્તે તાઉસ' એટલે મયૂરાસન છે. તે છ ફૂટ લાંબુ અને ચાર ફૂટ પહોળું છે. તેને વીસ પચીસ ઈંચ ઉંચા એવા ચાર પાયા છે, અને તેના ઉપર એક ચોકઠું મૂકી તે ઉપર તખ્ત ગોઠવેલું છે. પાયા સોને મઢેલા છે અને તેમાં હીરા, માણેક, તથા પાનાં જડેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે સોનામાં મોતી પણ બેસાડેલાં છે. એ સિંહાસન પર ચઢવા માટે પગથીઆં છે તે સર્વે જવાહીરથી જડેલાં છે. ઘુમટના અંદરના ભાગમાં હીરા અને મોતી જડેલાં છે, અને ચોતરફ મોતીનાં તોરણ છે. એ આખા તખ્તનો કીમતીમાં કીમતી ભાગ છે. ઘુમટ ઉપર એક કળા કરેલો સોનાનો મોર બેસાડેલો છે. તેમાં ભાતભાતનાં જવાહીર જડેલાં છે અને તેમાં ઘણી કારીગીરી કરેલી છે. આ તખ્તની કિંમત લગભગ ૯ કરોડ રૂપીઆ ગણવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં ઈરાનનો નાદીરશાહ હિંદ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે એ તખ્ત લઇ ગયો.

આ ઉપરાંત શાહજહાંએ ઘણાં કિમતી મકાનો બંધાવ્યાં. તેની વહાલી બેગમ મુમતાજ મહાલ જ્યારે મરણ પામી ત્યારે તેણે તેને વચન આપ્યું હતું કે હું તારી કબર પર એક રોજો બંધાવીશ. તે પ્રમાણે ઘણા પૈસા ખરચી તાજમહેલ નામનો એક ઘણો સુંદર રોજો તેણે તેની કબર પર બંધાવ્યો. તેનો બાંધનાર મુખ્ય કારીગર વેનિસનો હતો. જમના નદીને કિનારે આગ્રામાં તે આવેલો છે, અને જાણે હમણાંજ બાંધ્યો હોય તેવો તે તદન નવો દેખાય છે. તેમાં સફેદ આરસપહાણના પત્થર વાપરેલા છે તેથી ચાંદની વખતે બહુ રમણીય લાગે છે. તે બાંધતાં લગભગ ૨૦ વરસ લાગ્યાં અને ૩૦ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો એમ કહેવાય છે. વળી શાહજહાંએ દિલ્હીમાં જુમા મસ્જિદ અને આગ્રામાં મોતી મસ્જિદ બંધાવી.

શાહજહાંની પાછલી જિંદગી બહુ ફિકર ચિંતામાં ગઈ. તેણે પોતાના ચાર પુત્રોને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમ બનાવ્યા હતા. તેમણે જ્યારે એમ જાણ્યું કે તેમનો પિતા માંદો છે અને સારૂં થાય એવું નથી ત્યારે તેઓ ગાદીને વાસ્તે માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબ સૌથી જબરો, લુચ્ચો, લોભી અને ઘાતકી હતો. તેણે ભાઇઓને મારી નાખ્યા અને પિતાને કેદમાં નાખી પોતે ગાદીપર બેઠો.

---

૩૭. ઔરંગઝેબ.

ઔરંગઝેબ આલમગીરનો ઇલકાબ ધારણ કરી ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૫૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું. તેની જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઇસ્લામ ધર્મ સર્વત્ર ફેલાવવાનો હતો. તે જ્યારે નાનો હતો ત્યારે તેણે ફકીરની જિંદગી ગુજારી હતી અને ગાદીએ આવ્યા પછી એક ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે તે વર્તવા લાગ્યો. હિંદુઓને તેણે બહુ હેરાન કર્યા અને તેમનાં દેવાલયો તોડી પાડયાં. ઇસ્લામ ધર્મમાં ‘ સુન્ની ’ અને ‘ શિયા ’ એમ બે પંથ છે. તે સુન્ની પંથનો હતો તેથી શિયા પંથના મુસલમાનો તેના પંથમાં જોડાય એવી તેની ઇચ્છા હતી. પોતાના ધર્મનું પુસ્તક કુરાન તેને મોઢે આવડતું હતું અને તેમાં લખેલી દરેક આજ્ઞા તે પાળતો હતો. દરેક માણસે કાંઇક ઉદ્યમ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવો જોઇએ એવું કુરાને શરીફમાં લખ્યું છે તેથી તે નવરાસનો વખત ટોપીઓ બનાવવામાં ગાળતો. પ્રાર્થનાનો વખત તે કદી પણ ચૂકતો નહિ. એક લડાઈ દરમિઆન સાંજ પડી એટલે તરતજ પોતાના ઘોડા ઉપરથી તે ઉતરી પડયો અને જેમ મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢતો હોય તેમ નિર્ભય રીતે તે લડાઇના મેદાનમાં તે નિમાઝ પઢવા લાગ્યો.

અકબરે રજપુતોને પોતાના મિત્ર બનાવ્યા હતા, અને પોતાના રાજ્યમાં તેમને મોટી મોટી પદવીઓ આપી હતી. ઔરંગઝેબની વર્તણુક તેમના તરફ ઘણાજ જુદા પ્રકારની હતી. તેણે તેમને ઉંચી જગાઓમાંથી કાઢી મૂકયા. અકબરે જજિયા કે ધર્મ વેરો બંધ કર્યો હતો તે તેણે પાછો ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે હિંદુઓને હરકોઇ બહાને તે દુઃખ દેવા લાગ્યો. જોધપુરના રજપુત રાજાએ આ સબંધમાં ઔરંગઝેબને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું કે, “ સઘળા મનુષ્યનો ઇશ્વર એકજ છે. તમારા પૂર્વજો તે પ્રમાણે ગણતા અને સઘળા સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતા, પણ તમે તો હિંદુ પ્રજાને પગ તળે છુંદી નાખો છો.” પરંતુ આ શિખામણની તેનાપર કશી અસર થઈ નહિ,

તે સખત હૃદયનો અને નિર્દય હતો તેથી બધા તેનાથી ડરતા. તેનાં પોતાનાં છોકરાં પણ તેનાથી ઘણાં બીતાં હતાં. તે જ્યારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો નાનપણનો શિક્ષક ઇનામની આશાથી તેની પાસે ગયો. પાદશાહે તેને કાંઇ પણ આપ્યું નહિ; પરંતુ તેને સપડાવ્યો અને કહ્યું, કે "તમે મને વાંચતાં લખતાં અને કુરાન પઢતાં શીખવ્યું છે; થોડું ઘણું અરબી ભાષાનું જ્ઞાન આપ્યું છે, પણ એશિઆ તથા યુરોપ ખંડની ભૂગોળ બિલકુલ શીખવી નથી." શિક્ષકને આ શબ્દ સાંભળી બહુ લાગી આવ્યું પણ સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે એમ સમજી તે મૂંગો રહ્યો.

મોગલ પાદશાહો દખ્ખણમાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હતા. અકબરે પણ ત્યાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ચાંદબીબી સાથેનું યુદ્ધ તમે આગળ વાંચી ગયા છો. ઔરંગઝેબ લડાઇમાં બહુ બહાદુર હતો તેથી દખ્ખણમાં આવેલાં બિજાપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્ય જીતવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. દિલ્હીથી એક મોટું લશ્કર લઈ તે તરફ વધ્યો. તે વખતે આગગાડી જેવાં સાધનો નહોતાં તેથી કૂચ કરતાં તેને ઘણો વખત લાગ્યો. રસ્તામાં ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી; પરંતુ તે હિંમત હાર્યો નહિ. દખ્ખણમાં તે અંતે પહોંચ્યો અને ત્યાં ૨૫ વર્ષ ગાળ્યાં. બિજાપુર અને ગોવળકોંડાના મુસલમાન સુલતાન ઘણા બહાદુર હતા તેથી તેઓ તેને સહેલાઇથી તાબે થયા નહિ. તેમના કિલ્લા ઘણા મજબૂત હતા, પરંતુ ઔરંગઝેબે તેમના કેટલાક માણસોને ફોડ્યા અને દગલબાજીથી તેમને હરાવ્યા.

દખ્ખણની જીત પછી તેની જિંદગી બહુ દુઃખી અવસ્થામાં ગઇ. પશ્ચિમઘાટમાં રહેનાર મરાઠા તેની સામે થયા, અને તેમની સામે લડવામાં એની પાછલી જિંદગી પૂરી થઇ. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં જિંદગીથી કંટાળી તે મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં પોતાના પુત્રને તેણે એક પત્ર લખ્યો કે, "હું રાજ્યના રક્ષક તરીકે વર્ત્યો નથી. મારો કાળ નજીક આવ્યો છે, અને મારાં કરેલાં પાપ હું મારી સાથે લેતો જઇશ. પરલોકમાં મારાં કૃત્ય વાસ્તે પરવર દિગાર મને કેવી શિક્ષા કરશે તે હું જાણતો નથી."

---

૩૮. નાદીરશાહ અને મોગલ રાજ્યની પડતી.

ઔરંગઝેબના મરણ પછી એનો છોકરો બહાદુરશાહ ગાદીએ આવ્યો, પણ તેણે બહુજ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું. તેના પછી બે ત્રણ મોગલ રાજાઓ થઇ ગયા પણ તેઓ બહુજ નબળા માલમ પડયા. તેમના વખ-

તમાં રાજ્યના અમીરોની સત્તા બહુ વધી અને તેઓ પોતાનુંજ ધાર્યું કરતા. ઈ. સ. ૧૭૧૯ માં એટલે ઔરંગઝેબના મુઆ પછી બાર વર્ષે મહંમદશાહ નામનો મોગલ પાદશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેણે લગભગ ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના અને તેના વંશજોના રાજ્ય દરમિઆન મોગલ રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ. મોગલ રાજ્યના સઘળા સુબેદાર સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યા. મોગલ પાદશાહને તેઓ ખંડણી મોકલતા પરંતુ પોતાના પ્રાંતમાં મોગલ પાદશાહની હકુમત બિલકુલ ચાલવા દેતાં નહિ. તે ઉપરાંત મરાઠાની સત્તા બહુજ વધી હતી. તેઓ દિલ્હી સુધી પહોંચ્યા હતા અને મહંમદશાહ પાસેથી દક્ષિણમાં ચોથ ઉઘરાવવાની પરવાનગી મેળવી હતી.

આવા અંધાધુંધીના સમયમાં જ્યારે મહંમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે નાદીરશાહ નામનો એક ઇરાની સરદાર અફ્ગાનોનું મોટું લશ્કર લઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ખૈબરઘાટમાં થઇ, પંજાબમાં તે દાખલ થયો અને ત્યાંથી દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો. તેનો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્તાનમાંથી ધન મેળવવાનો હતો. તેણે કહ્યું કે “મને પુષ્કળ પૈસો મળશે તો હું દિલ્હી શહેરને નુકસાન કરીશ નહિ.” પરંતુ દિલ્હી શહેરના કેટલાક વતનીઓએ રાતમાં તેના થોડા માણસોને મારી નાખ્યા. આથી નાદીરશાહ ક્રોધે ભરાયો અને પોતાના માણસોને દિલ્હી લૂંટવાનો તથા શહેરીઓને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેના માણસોએ આખો દિવસ કતલ ચલાવી, ઘરો બાળી મૂક્યાં, અને જે કાંઇ હાથમાં આવ્યું તે સઘળું કબજે કર્યું. અંતે મહંમદશાહે તેને બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને આ અઘોર કૃત્ય કરતાં અટકાવ્યા.

નાદીરશાહે હિંદુસ્તાનમાંથી અખૂટ ધન મેળવ્યું. શાહજહાંનું મયૂરાસન, ઘરેણાં, હાથી, ઘોડા, તોપો વગેરે ઘણી કિમતી ચીજો તે ઈરાન લઇ ગયો. આ હુમલાથી મોગલ રાજ્ય તદન પડી ભાંગ્યું. જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબેદાર અને નવાબો જે થોડી ઘણી ખંડણી મોગલ પાદશાહને ભરતા હતા તે તેમણે બંધ કરી. વળી મરાઠાનું જોર ઘણું વધ્યું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજો દક્ષિણ હિંદમાં અને બંગાળામાં વધતા હતા તેમની સામે થવાનું મોગલોમાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે મોગલ રાજ્યનો અંત આવ્યો, જો કે નામનો મોગલ પાદશાહ તો ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી દિલ્હીમાં માલમ પડતો હતો. તેનું નામ મહંમદ બહાદુરશાહ હતું. તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધો તેથી તેને બ્રહ્મદેશમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો.

ભાગ ૩ જો.

અર્વાચીન હિંદ–બ્રિટિશ સત્તા.

૩૯, શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.

હિંદની પશ્ચિમે જે ભાગ હાલમાં મુંબઇ ઇલાકો કહેવાય છે તેમાં તાપી અને કૃષ્ણા નદીની વચ્ચે આવેલા ડુંગરી મુલકમાં મરાઠા લોક રહેતા હતા. રજપૂતોની પેઠે તેઓ જન્મથીજ લડવૈયા નહોતા. તેઓ ખેતી અને બીજો ધંધો કરતા; પરંતુ અવકાશના વખતમાં લશ્કરી તાલીમ લેતા અને લાગ આવે દુશ્મન પર છાપો મારી તેમને લૂંટતા. તેઓ સાધારણ બાંધાના હતા. તેમની અને રજપૂતોની લડવાની રીતમાં ફેર હતો. કીર્તિ મેળવવા રજપૂતો મોતની જરા પણ દરકાર રાખ્યા વગર દુશ્મન પર ધસી જતા, પરંતુ મરાઠાઓ વખત વિચારી જતા; જો તેમને એમ લાગે કે દુશ્મન પોતાના કરતાં વધારે બળવાન છે તો તેઓ તાત્કાળિક પાછા હઠી જતા અને દાવ આવે તેના પર સખત હલ્લો કરવા ચૂકતા નહિ.

આની પ્રજાનો સરદાર શિવાજી હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જુન્નરના કિલ્લામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેના પિતા બિજાપુરના રાજાની નોકરીમાં હતા તેમણે એને પૂનામાં દાદાજી કોંડેવ નામના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ઉછેર્યો હતો. ત્યાં તેણે હિંદુ ધર્મ સંબંધી સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું. નાનપણમાં તેને રામાયણ અને મહાભારતની કથા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો, અને જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે એક બહાદુર સરદાર તરીકે તેણે નામના મેળવી. વીસ વરસની વયે તેણે પુરંધરનો ડુંગરી કિલ્લો તાબે કર્યો. આથી તેની કીર્તિ ઘણી ફેલાઇ.

બિજાપુરના સુલતાને અફઝલખાન નામના સરદારના હાથ નીચે તેની સામે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. મહાબળેશ્વરની પાસે પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ અફઝલખાનનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. જ્યારે તેને માલુમ પડયું કે દુશ્મનનું લશ્કર ઘણું મોટું છે ત્યારે તેણે એવું કહેવડાવ્યું કે જો ખાન એકલો હથિયાર વગર મને મળવા આવે તો હું શરણ થઇશ. ખાને તેના શબ્દ પર ભરોસો મૂકયો અને મળવા ગયો. એવું કહેવામાં આવે છે કે શિવાજીએ હાથમાં કપડા નીચે વાઘનખ સંતાડી રાખ્યા હતા.

અને શરીરપર પોતાના જામા તળે લોઢાનું બખ્તર પહેર્યું હતું. જેવો ખાન તેની પાસે આવ્યો કે તરતજ તે તેના પર તૂટી પડયો અને વાઘનખ તેના શરીરમાં તેણે ભોંકી દીધા. આ પ્રમાણે કપટથી અફઝલખાનને તેણે માર્યો. કેટલાક ઇતિહાસકારોનું એવું કહેવું છે કે પોતાના બચાવ અર્થે તેણે તેને મારી નાખ્યો. ગમે તેમ હોય તોપણ આ કલંક તેને માથે આવ્યું.

આ વખતે દિલ્હીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ પાદશાહ હતો. શિવાજીની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી જોઈ તેણે શાઇસ્તખાન નામના પોતાના દખ્ખણના સુબાને તેની સામે લડવા મોકલ્યો. શિવાજીના પ્રદેશમાં જઇ તેણે પૂના શહેર લઈ લીધું. આથી શિવાજી સિંહગઢ નાસી ગયો; પરંતુ વીસ પચીસ માણસો સાથે રાતની વખતે એક વરઘોડામાં સામેલ થઈ પૂનામાં દાખલ થયો અને જે ઘરમાં શાઇસ્તખાનનો ઉતારો હતો ત્યાં તેણે હલ્લો કર્યો. શાઇસ્તખાન જીવ લઇને નાઠો પણ નાસતાં નાસતાં તેની બે આંગળીઓ કપાઈ ગઇ. ત્યાંથી શિવાજી સુરત ગયો. સુરત તે વખતે ઘણું સમૃદ્ધિવાન શહેર હતું, તેથી છ દિવસ સુધી તેણે લૂંટયું. ત્યાંથી ઘણું ધન લઇ તે રાયગઢ ગયો અને પોતાને રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો.

અત્યાર સુધી ઔરંગઝેબ શિવાજીને એક " ડુંગરના ઉંદરડા " જેવો તુચ્છ ગણતો હતો, પણ અંતે તે પોતાની ભૂલ સમજ્યો અને તેને દિલ્હી આવવા આમંત્રણ કર્યું. શિવાજીને આમંત્રણ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો કારણ કે ઔરંગઝેબે તેની સામે એક મોટું લશ્કર રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યું હતું. શિવાજી દિલ્હી પહોંચ્યો પરંતુ ત્યાં તેનું એવું અપમાન કરવામાં આવ્યું કે તેણે ત્યાંથી નાસી જવાના ઉપાયો શોધવા માંડયા. દિલ્હીનાં હવા પાણી પોતાના માણસોને અનુકૂળ નથી એવું બહાનું કાઢી તેમને તેણે પ્રથમ વિદાય કર્યા; પછી લાગ આવ્યો ત્યારે પોતે અને પોતાનો પુત્ર મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી મોગલ સિપાઇઓની આંખમાં ધૂળ નાખી નાસી ગયા. રસ્તે અનેક વેષ બદલી તેઓ ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં રાયગઢપહોંચ્યા. ત્યાં જઇ શિવાજીએ બિજાપુર અને ગોવળકોંડા પાસેથી ખંડણી મેળવી અને દક્ષિણમાંના મોગલ પ્રાંત પાસેથી ચોથ ઉઘરાવવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે જીત મેળવી પોતાના રાજ્યની તે સુવ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. તેની રાજનીતિનાં કેટલાંક સ્વરૂપ હાલની બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિમાં જોવામાં આવે છે. તેણે મરાઠી રાજ્યનો એવો મજબૂત પાયો નાખ્યો કે તેના મરણ પછી તે રાજ્ય ઘણાં વર્ષ સુધી ટકી રહ્યુ. શિવાજીએ હિંદુ સત્તા ફરીથી જમાવી હિંદુ ધર્મ વાસ્તે તે ઘણો મગરૂર હતો છતાં બીજા

ધર્મના લોકોને તે હેરાન કરતો નહિ. સ્વભાવે તે ઘણો માયાળુ હતો. ઔરંગઝેબ તેનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે, "હું વીસ વર્ષ થયાં તેની સામે લડું છું, તોપણ તે પોતાનું રાજ્ય વધારતોજ જાય છે. એ ખરેખર ઘણો બહાદુર સરદાર છે. એના સિવાય બીજો કોઇ પણ પુરુષ આ સમયે હિંદુરાજ્ય સ્થાપવા શક્તિમાન થાત નહિ." આટલી બધી મુશ્કેલી વચ્ચે અને ઔરંગઝેબ જેવો બહાદુર પાદશાહ દિલ્હીની ગાદીએ હતો તે વખતે એક જબરૂં રાજ્ય તે સ્થાપી શક્યો તેજ બતાવી આપે છે કે તેનામાં અલૌકિક શક્તિ હતી. ઇ. સ. ૧૬૮૦માં ૫૩ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

---

૪૦. બીજો પેશ્વા બાજીરાવ અને મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ.

શિવાજીના મરણ પછી એનો છોકરો શંભાજી ગાદીએ આવ્યો. પોતાના પિતાની પેઠે તેનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ કે સ્વદેશાભિમાન એ બેમાંનું કાંઇ પણ નહોતું. જ્યારે તેને નવરાસ મળતી ત્યારે તે પોતાનો વખત મોજશોખમાં ગાળતો; રૈયતની દાદ ફરિયાદ કાંઈ સાંભળતો નહિ. એની નબળાઇનો લાભ લઇ ઔરંગઝેબે તેને કેદ કર્યો, અને કહ્યું કે, "તું જો હિંદુ મટી મુસલમાન થાય તો હું તારી જિંદગી બચાવીશ." પરંતુ તેણે એવો અપમાન ભરેલો જવાબ આપ્યો કે પાદશાહ ઘણો ક્રોધે ભરાયો અને તેને મારી નાખ્યો. તેના પુત્ર શાહુને પાદશાહ દિલ્હી લઇ ગયો અને પોતાને ત્યાંજ ઉછેર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં શાહુ પોતાના પિતાની ગાદીએ આવ્યો. મોગલ પાદશાહના જનાનખાનામાં ઉછર્યો હતો તેથી આળસ તથા મોજશોખના દુર્ગુણ તેનામાં આવ્યા હતા. મરાઠા જેવી શૂરવીર પ્રજા ઉપર અમલ ચલાવવા તે કોઇ પણ રીતે લાયક નીવડ્યો નહિ. મરાઠા રાજ્યનો અંત એનાજ વખતમાં આવી જાત, પરંતુ બાલાજી વિશ્વનાથ નામના તેના પ્રધાન અથવા પેશ્વાએ રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું. તેણે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરી અને દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી આખા દક્ષિણમાં ચોથ ઉઘરાવવાની સત્તા મેળવી. ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં તે મરણ પામ્યો પણ પેશ્વાની પદવી વંશપરંપરા તેનાજ કુટુંબમાં રહેવી જોઇએ એવું નક્કી કરી મરી ગયો.

બીજો બાજીરાવ પેશ્વા તરીકે રાજવહિવટ કરવા લાગ્યો. તેણે

મોગલ રાજ્યની નિર્બળતા જોઈ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ તેમને હરાવવા એવો નિશ્ચય કર્યો. તે બોલ્યો કે, " આપણે સડેલા થડનેજ તોડી પાડો એટલે એની ડાળીઓ આપો આપ તૂટી પડશે. "

તેણે મરાઠા સરદારોને જુદી જુદી દિશાઓમાં ચોથ ઉઘરાવવા મોકલ્યા. આથી તેમને માંહોમાંહે લડવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ, પરંતુ પોતાની સત્તા વધારવાની તક મળી. તેમણે મોગલ પાદશાહના કેટલાક સુબેદારો અને નવાબોને કાઢી મૂક્યા અને તેમના પ્રાંતો તેઓ પચાવી પડયા. આ રીતે પાંચ મોટાં મરાઠી રાજ્ય બન્યાં. પૂનામાં પેશ્વાઓએ પોતાની ગાદી સ્થાપી, અને ગુજરાતમાં ગાયકવાડ નામે એક મરાઠા સરદારે રાજ્ય કરવા માંડયું. વળી સિંધીઆ અને હોલકરે અનુક્રમે ગ્વાલિયર અને ઇંદોરમાં પોતાની રાજગાદી રાખી, અને ભોંસલે નામનો સરદાર વરાડમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે મરાઠા રાજ્યનાં પાંચ જુદાં જુદાં રાજ્ય થયાં પણ તેઓ પેશ્વાની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારતા હતાં, અને જરૂરની વખતે એકત્ર થઇ દુશ્મનની સામે લડવા જતાં. જ્યાં સુધી બાજીરાવ પેશ્વા તરીકે રહ્યો ત્યાં સુધી મરાઠાઓની સત્તા ઘણી બળવાન રહી.

તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી. મોગલ રાજ્યનો ત્યાંનો સુબેદાર રાજા જયસિંહ તેની સામે ટકી શક્યો નહિ. મોગલ પાદશાહની સંમતિથી તેણે તે દેશ તેને આપી દીધો. બાજીરાવ તે પછી દિલ્હી તરફ વધ્યો અને શહેરના પાદરે તેણે પડાવ નાખ્યો. મોગલ પાદશાહે અસફજાહ જે પહેલાં તેનો સુબેદાર હતો પણ પાછળથી હૈદરાબાદનો નિઝામ થઇ પડયો હતો તેને મદદ વાસ્તે લખ્યું. અસફજાહ તેની મદદે આવ્યો પરંતુ મરાઠાઓની યુદ્ધ કળા આગળ તેનાથી ટકી શકાયું નહિ. બાજીરાવે તેનાં ખોરાકીનાં સાધન આવતાં અટકાવ્યાં અને તેના સિપાઇઓ ભૂખમરાથી મરવા લાગ્યા. અંતે અસફજાહે સંધિ કરી અને નર્મદા અને ચંબલ નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તેણે તેને આપ્યો. તે ઉપરાંત મોગલ પાદશાહ પાસેથી લડાઈના ખર્ચ બદલ ૫૦ લાખ રૂપીઆ અપાવવા તેણે તેને વચન આપ્યું.

બાજીરાવ પોતે એક બહાદુર લડવૈયો હતો. તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતા ઘણી હતી. તેણે જુદા જુદા મરાઠા રાજ્યની હદ બાંધી અને તેમને એકત્ર રાખી શક્યો તેજ બતાવી આપે છે કે તે ઘણા ઉંચા પ્રકારનો રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મરાઠાની સત્તા વધારવાનો તથા મરાઠા રાજ્યને ચક્રવર્તિ બનાવવાનો હતો. સઘળા પેશ્વામાં શ્રેષ્ઠ

પેશ્વા એને ગણવામાં આવે છે. મરાઠા રાજ્ય કેમ વધારવું એ બાબતની સઘળી યોજના તેના પિતાએ ઘડી કાઢી હતી તે તેણે અમલમાં મુકી. આ ઉપરથી આપણે એટલું તો ચોક્કસ કહીએ કે તેનામાં બાહુબળ તથા મગજ શક્તિ બંને ઉંચા પ્રકારનાં હતાં. એ બંને વડે મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર તે ઘણી સારી રીતે કરી શકયો. પેશ્વા તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ તેણે અમલ ચલાવી ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં તે મરણ પામ્યો.

---

૪૧ ત્રીજો પેશ્વા બાલાજીરાવ અને અહમદશાહ અબદલી.

મરાઠા રાજ્યની પડતી.

બાજીરાવના મરણ પછી બાલાજી ત્રીજો પેશ્વા થયો. તેના અમલ દરમિઆન મરાઠા રાજ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું અને ધીમે ધીમે લય પામતું ગયું. બીજા પેશ્વા બાજીરાવના વખતમાં જુદાં જુદાં મરાઠા રાજ્ય સ્થપાયાં હતાં તે તમે જાણોછો. તેઓ પેશ્વા તથા શાહુને ચક્રવર્તિ રાજા ગણવાનો ડોળ કરતા; પરંતુ વાજબી રીતે જોતાં તેઓ સઘળા સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. બાલાજી ઘણો દુરંદેશી પુરુષ હતો તેથી અગાઉથી મોગલ પાદશાહ અહમદશાહ પાસેથી પોતે તેનો નીમેલો પેશ્વા છે એવી કબુલાત મંગાવી રાખી હતી, તે સઘળાને તેણે બતાવી. આથી શરૂઆતમાં તેઓ ફાવી શક્યા નહિ; પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં શાહુ મરણ પામ્યો ત્યારે પેશ્વાનો સતારાની ગાદી પર બિલકુલ હક નથી એવું તેઓ કહેવા લાગ્યા. આથી બાલાજી રાજગાદી સતારાથી પૂના લઈ ગયો, અને ત્યાં અમલ કરવા લાગ્યો.

બાલાજીના વખતમાં મરાઠાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ઘણાં વૃદ્ધિ પામ્યાં. રઘુજી ભોંસલેએ બંગાળા અને બિહાર કબજે કર્યાં, અને નિઝામ પાસેથી ઘણા પ્રદેશ મેળવ્યા. હોલકરે બુંદેલખંડ જીત્યું. વળી પેશ્વાએ નિઝામઅલીને ઉદગીરની લડાઇમાં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી દોલતાબાદ, બિજાપુર, અને ઔરંગાબાદ વગેરે લઈ લીધાં. આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતો અને શહેરો મેળવી મરાઠાઓએ પોતાની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવી. સર્વને એમજ લાગતું હતું કે મરાઠા આખા હિંદુસ્તાનના રાજા થઈ જશે અને મુસલમાનો હમેશને વાસ્તે તેમની મેળવેલી સત્તા ગુમાવશે. પરંતુ ચડતી પછી પડતી આવે છે એવો સૃષ્ટિનો ક્રમ છે તે મુજબ એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો જેથી મરાઠા રાજ્ય લગભગ તુટી પડયું અને તેમની મેળવેલી સત્તા એક સ્વપ્નાની માફક પડી ભાગી.

અહમદશાહ નામે પાદશાહ અફગાનિસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે દુરાની ટોળીનો હતો, તેથી તેને અહમદશાહ, દુરાની કે અબદલી કહે છે. નાદીરશાહ સાથે પ્રથમ તે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો, અને હિંદુસ્તાનની જાહોજલાલી તેણે જાતે જોઈ હતી. વળી તેના જાણવામાં આવ્યું કે મોગલ રાજ્ય દિન પર દિન નબળું પડતું જાય છે, તેથી સિંધુ નદી ઓળંગી તે પંજાબમાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંના સુબેદારે તેને ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું તેથી તે પાછો ચાલ્યો ગયો. થોડા વખત પછી બીજી વાર પંજાબમાં આવ્યો, અને મોગલ પાદશાહ નબળો હતો તેથી પોતાના પુત્રને ત્યાં મૂકી પોતાને દેશ ગયો; પણ તેની ગેરહાજરીમાં ઘાઝીઉદ્દીન નામે મોગલ પાદશાહના પ્રધાને મરાઠાની મદદથી તે પુત્રને હાંકી કાઢ્યો.

આથી અહમદશાહ કાબુલથી એક મોટું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો. મરાઠાઓને હિંદુસ્તાનમાં ચક્રવર્તિ રાજા થવાની ઘણી ઉમેદ હતી તેથી તેઓ અફગાન સરદાર સામે લડવા એકઠા થયા. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. દરેક પક્ષ જાણતો હતો કે જેની હાર થશે તે હમેશને વાસ્તે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવી બેસશે રજપૂત, પિંઢારા અને જાટ લોકો જે સઘળા હિંદુઓ હતા તેમણે મરાઠાનો પક્ષ લીધો. તે ઉપરાંત પેશ્વાની સાથે હોલકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ અને બીજાં મરાઠા કુટુંબ જોડાયાં. અફગાનોના પક્ષમાં રોહિલા, અને બીજી મુસલમાની કોમો ભળી.

મરાઠાના લશ્કરમાં ૫૫,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૧૫,૦૦૦ પાયદળ તથા ૨૦૦ તોપો હતી. અફગાન લોકોના લશ્કરમાં ૪૨,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૮૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૮૦ તોપો હતી. મરાઠા લશ્કરની સરદારી સદાશિવરાવભાઉ જે પેશ્વાનો પિત્રાઈ ભાઈ થતો હતો તેને આપવામાં આવી હતી. તેની મદદમાં પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ તથા બીજા મરાઠા સરદારો હતા. રજપૂતરાજા સુરજમલે ભાઉને કહ્યું કે, " તમારા રિવાજ મુજબ ઘોડેસવારની ટુકડીથી તમે દુશ્મન પર હલ્લો કરો. હમણા પાયદળ તથા તોપોને પાછળ રહેવા દો. " પરંતુ સદાશિવરાવ ભાઉને પોતાની બુદ્ધિ વાસ્તે ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય હતો તેથી તેની સલાહને તેણે તુચ્છકારી કાઢી. શરૂઆતમાં મરાઠા લશ્કરને વિજય મળ્યો; તેમણે દિલ્હી લીધું પણ ત્યાંનું સઘળું દ્રવ્ય અહમદશાહ લૂંટી ગયો હતો. માત્ર દરબારના દિવાન-ખાનાનું એક રૂપાનું છાપરૂં બાકી રહ્યું હતું. મરાઠા લોકોએ તે ગાળી નાખ્યું તો તેની કિંમત સત્તર લાખ રૂપીઆ માલમ પડી.

અહમદશાહના લશ્કર સાથે અયોધ્યાનો વઝીર શુજાઉદ્દૌલા જોડાયો એટલે બાજી ફેરવાઈ. પાણીપતના મેદાનમાં બંને લશ્કર સામસામાં આવી ઊભાં, પરંતુ બે મહિના સુધી ઝપાઝપી સિવાય બીજું કાંઇ થયું નહિ. અંતે મરાઠાઓનો ખોરાક ખૂટ્યો, તેથી ભૂખમરાથી મરવા કરતાં લડાઇમાં ઝંપલાવવું તેમને વધારે ડહાપણ ભરેલું લાગ્યું. તેમણે રીતસર લડાઇ શરૂ કરી, પરંતુ અફગાનો તેમના કરતાં વધારે બળવાન હતા તેથી તેમને પાછા હઠવું પડયું. વિશ્વાસરાવ બપોરે બે વાગે લડતાં પડ્યો. તેના પડતાંની સાથે આખા મરાઠા લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો. હોલકર અને બીજા મરાઠા સરદારો લડાઇના મેદાનમાંથી નાસી ગયા. મરાઠા લશ્કરમાંથી આસરે બે લાખ માણસ કપાઈ મુઆં.

એક હિંદુ શાહુકારે આ સમાચાર પેશ્વાને કાગળમાં લખી મોકલ્યા. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, " બે મોતીએ ગળાઈ ગયાં છે; સત્તાવીસ સોનાના સિક્કા ખોવાઇ ગયા છે, અને રૂપાના અને ત્રાંબાના તો એટલા બધા ગયા છે કે તેનો સરવાળો કરી શકાતો નથી." બાલાજી તરતજ સમજ્યો કે બે મોતી તે ભાઉ અને વિશ્વાસરાવ, સોનાના સિક્કા તે બીજા મરાઠા સરદારો, અને રૂપા તથા ત્રાંબાના સિક્કાઓ તે સિપાઇઓ. હાર થઇ તેની અસર તેના ઉપર એટલી બધી થઈ કે થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો. અહમદશાહ અબદલી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો નહિ પણ શાહઆલમ (બીજા) ને ગાદી આપી પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો.

પાણીપતની લડાઇનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી અટકી. પેશ્વાની સત્તા તદન કમી થઇ. જુદાં જુદાં મરાઠા રાજ્યો સ્વતંત્ર પણે રાજ્ય કરવા લાગ્યાં, અને જે મરાઠાઓ એકત્ર થઈ દુશ્મનો સામે લડતા હતા તે માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા.

નાનાફડનવીસ.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ સત્તર વર્ષની તરુણ વયે પેશ્વા થયો. એના ટુંકા કારકીર્દિ દરમિઆન મરાઠા રાજ્ય જે પાણીપતની લડાઇથી હચમચી ગયું હતું તે થોડું ઘણું ઠેકાણે આવ્યું. રામશાસ્ત્રી નામના શિક્ષક તરફથી એને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું ધાર્મિક તથા રાજદ્વારી જ્ઞાન મળ્યું હતું- તે ઉપરાંત સખારામ બાપુ અને નાનાફડનવીસ જેવા એના ઉત્તમ સલાહકારો હતા.

બાળાજી જનાર્દન ભાનુ ઉરફે નાનાફડનવીસ ઈ. સ. ૧૭૪૧માં જન્મ્યો હતો. વીસ વર્ષની ઉંમરે તે સદાશિવરાવભાઉના લશ્કર સાથે

મા હતો અને પાણીપતની લડાઇમાં મરતો મરતો મહા મુસીબતે બચ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૩માં માધવરાવે રાજ્યની લગામ પોતાના કાકા રઘુનાથરાવ પાસેથી હાથમાં લીધી અને તેને રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો. ધીમે ધીમે તેની પ્રતિષ્ઠા જામી. ઈ. સ. ૧૭૭૨માં ૨૮ વર્ષની યુવાન વયે માધવરાવનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. પરંતુ તે લાંબી મુદત રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. રઘુનાથરાવના કેટલાક મળતીઆઓએ એને મારી નાખ્યો અને રઘુનાથરાવ પેશ્વા થયો. તે દરમિઆન નારાયણરાવની વિધવા ગંગાબાઈ જે સગર્ભા હતી તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના એપ્રિલ માસમાં સવાઇમાધવરાવને જન્મ આપ્યો. આથી મરાઠા રાજ્યનાં બે પક્ષ થયા—એક રઘુનાથરાવનો અને બીજો સવાઈ માધવરાવનો. માધવરાવના પક્ષમાં સૌથી હોશિયાર અને કુનેહબાજ નાના ફડનવીસ હતો; તે તેને વફાદાર રહ્યો, અને છેવટ સુધી રઘુનાથરાવ સામે લડવામાં મક્કમ રહ્યો. પેશ્વાઈની કૂલ સત્તા તેણે પોતાના હાથમાં લીધી અને જે જે મુસીબતો તેને નડી તે સઘળી પોતાના બુદ્ધિબળથી ખસેડી.

મહાદજી સિંધીઆ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવા માગતો હતો, તેને પેશ્વાની આણ માનતો કરવા નાનાફડનવીસ ઘણું મથતો હતો. અંતે ઈ. સ. ૧૭૮૭-માં મહાદજીએ ઉત્તર હિંદમાં હાર ખાધી અને નાનાને નમવાની એને ફરજ પડી. તેણે લખ્યું કે, “મારો વહેમ હવે રાખશો નહિ; આપણે બંને એક ધણીના નોકર છીએ, અને મને તમારી મદદની જરૂર છે.” આ નાનાફડનવીસની રાજનીતિની મોટી ફતેહ કહેવાય.

નાનાફડનવીસની કારકીર્દિમાં છેલ્લો મોટો બનાવ નિઝામ ઉપર મેળવેલા વિજયનો હતો. જીત મેળવ્યા પછી સવાઈ માધવરાવે કહ્યું કે, “આ નજીવી મહેનતે આપણે જીત્યા, તેમાં આટલી બધી પતરાજી શાની ? આપણી અધમ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે જોઈ મને તો અફસોસ થાય છે.” પરંતુ મરાઠી ઇતિહાસમાં એ લડાઈ નોંધી રાખવા લાયક છે, કારણ કે એ વિગ્રહમાં મરાઠી સામ્રાજ્યના બ્રાહ્મણ તેમજ મરાઠા સરદારો અને જાગીરદારો નાના ફડનવીસના હુકમને માન આપી પોતપોતાની ટુકડીઓ સાથે જેટલી સંખ્યામાં હાજર થયા તેટલી સંખ્યામાં પછી કોઇપણ દિવસ એકઠા થયા નથી.

આ લડાઈથી રાજ્યના મોટા સરદારો વચ્ચે કુસંપનાં જબરાં મૂળ રોપાયાં. નાનાએ તે કુસંપ તોડવાને બનતી કોશિશ કરી પોતાનું દૂર દેશીપણું અને બુદ્ધિબળ અનેક પ્રસંગે બતાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં તેનો કાળ થયો ત્યાં સુધી કુસંપ તૂટ્યો નહોતો તોપણ તેણે મરાઠી રાજ્યને—પેશ્વાઇને ઘણો

પહોંચવા દીધો નહિ. તેના મરણ પછી તરતજ પેશ્વાઈ ડોલી ઉઠી. સિંધીઆ, હોલકર વગેરે સરદારો તેની સત્તાનીચેથી નીકળી જવા લાગ્યા અને પેશ્વાને વસાઈનું તહનામું કરી. અંગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લેવો પડયો. એ સઘળું જોતાં તે વખતના ઉત્તમ રાજદ્વારી પુરુષોમાં નાનાની ગણના કરી શકાય. એક બ્રિટિશ અમલદારે એના સંબંધમાં જે કહ્યું છે તે અક્ષરશઃ વાજબી છે. તે કહે છે કે, "નાનાફડનવીસના મૃત્યુ પછી મરાઠી રાજ્યનું ડહાપણ અને મોટાઈ હમેશને માટે જતાં રહ્યાં."

૪૩ મહાદજી સિંધીઆ.

સિંધીઆ કુટુંબનો સ્થાપનાર રાણોજી હતો. પ્રથમ તે પહેલા પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથની નોકરીમાં એક હલકા હજુરિઆ તરીકે દાખલ થયો અને ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારી અને બુદ્ધિથી ઉંચી પદવીએ પહોંચ્યો. છેવટે ગ્વાલિઅરમાં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર રાજ્ય તેણે સ્થાપ્યું અને ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં મરણ પામ્યો.

રાણોજીના કુટુંબથી મહાદજી સિંધીઆ ઉતરી આવેલો હતો. તે ઘણો બહાદુર, શાણો અને ખુશ મિજાજી હતો. પહેલા મરાઠી વિગ્રહ દરમિઆન પોતાની કુશળતા તેણે અંગ્રેજોને બતાવી અને સાલબાઇની સંધિથી એને ભરૂચ મળ્યું. ત્યાર પછી રજપૂતો પાસેથી તેણે ખંડણી મેળવી, અને દિવસે દિવસે એની સત્તા એટલી બધી જામી કે મોગલ પાદશાહ આલમશાહ બીજાને તેનો આશરો લેવો પડયો અને દિલ્હી તથા આગ્રા તેના હાથમાં ગયાં. ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મોગલ પાદશાહ પાસેથી પેશ્વા માટે "વકીલે મુતાલિકની" વંશ પરંપરાની સનદ મેળવીને મહાદજી પૂના આવ્યો. સત્તર વર્ષના સવાઇ માધવરાવે મોગલ પાદશાહના આપેલા ઇલકાબ ધારણ કર્યા તે વખતે ભપકા અને દબદબાથી આખું દક્ષિણ ગર્વ અને આનંદથી ગાજી રહ્યું. છેવટે દરબાર ભરી પેશ્વાએ મહાદજીને દિલ્હી ખાતેના વંશપરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોશાક એનાયત કર્યો, તે પ્રસંગે સિંધીઆએ પોતાના પૂર્વજોની હલકી પદવીનું સ્મરણ કરાવી પેશ્વાસરકારનાં પગરખાં પણ ઉપાડયાં.

મહાદજી પેશ્વા સરકારને ચક્રવર્તિ રાજા તરીકે સ્વીકાર્યાનો માત્ર ડોળ કરતો હતો. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેનાથી સ્વતંત્ર થવાનો તથા નિરંકુશ રીતે પોતાના રાજ્યમાં અમલ કરવાનો હતો. નાનાફડનવીસથી એની રાજનીતિ જુદીજ હતી. એનું ચારિત્ર્ય બળ અને દ્દઢતા એવા હતાં કે જે કોઇ

પણ તેના સમાગમમાં આવતો તે ચકિત થઇ જતો. તેમ માણસ માણસમાં તે ભિન્નભાવ રાખતો નહિ. સર્વને સરખા ગણી તેમની તે કદર કરતો. ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં તે મરણ પામ્યો.

એના પછી દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. તે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી મિત્રાચારીથી વર્તવા લાગ્યો. અત્યારે ગ્વાલિઅરમાં મહારાજા માધુરાવ ગાદીએ બિરાજે છે. તેઓશ્રી બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય તળે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે અને પ્રજાના તથા લોક કલ્યાણના હિતમાં સાદું જીવન ગાળે છે. હાલના ચાલતા મહાન યુરોપીઅન વિગ્રહમાં તેમણે ઘણી સારી સેવા બજાવી છે. તેઓ વિદ્યાવિનોદી છે; તેમની કદર જાણી કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સિટિએ એલ. એલ. ડી. ની માનવંતી ડીગ્રી તેમને બક્ષી છે. પોતાના રાજ્યનો કારભાર "મજલિસે ખાસ" નામની કૌંસિલના પાંચ સભાસદોની મદદથી તેઓ ઘણી ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવે છે. તેમના રાજ્યમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઘણી માલમ પડે છે. ઠામ ઠામ રૂ કાંતવાનાં કારખાનાં દેખાય છે અને કેટલેક સ્થળે લુગડાં વણવાની મીલોમાં સારૂં કામ કરવામાં આવે છે. ચંદેરીમાં ઘણા ઉંચા પ્રકારની મલમલીન બને છે. આ ઉપરાંત ચામડાનો રોજગાર પણ ત્યાં સારો છે.

---

૪૪. અહલ્યાબાઇ અને તુકાજી હોલ્કર.

બાલાજી વિશ્વનાથના વખતમાં મલ્હારરાવ નામે એક ભરવાડનો છોકરો બહાર પડી આવ્યો. તેણે પેશ્વાપર ઘણી સારી છાપ પાડી અને ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં ઇંદોરમાં ચોથ ઉઘરાવવા તેને મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં આગળ એના વંશજો ધીમે ધીમે પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા અને તેમણે એક જુદી ગાદી સ્થાપી. એ રાજ્ય કર્તાઓ હોલ્કરના નામે ઓળખાય છે, અને હાલ પણ ઇંદોરમાં રાજ્ય કરે છે.

અહલ્યાબાઇ મલ્હારરાવ હોલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવની વિધવા હતી. પોતાના સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી ઇંદોરની રાજ્ય સત્તા તેના હાથમાં આવી. આ પરાક્રમી અને વિવેકી સ્ત્રીએ પ્રજા સંતોષ પામે અને રાજ્યની સઘળે પ્રતિષ્ઠા વધે એવી રીતે ત્રીસ વર્ષ સુધી ઇંદોરનો કારભાર ચલાવ્યો. દરમિઆન તેને કેટલીક મુસીબતો વેઠવી પડી, પણ પોતાના સલાહકાર તરીકે તુકાજી હોલ્કર નામના વીર અને ઠરેલ પુરુષને તેણે પસંદ કર્યો, અને તેની મદદથી રાજ્ય ઘણી ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યું. પ્રજામાં સુખ સંતોષ વ્યાપી રહ્યાં.

એ બે જણના કારભારની ઇતિહાસકારોએ બહુ પ્રશંસા કરી છે. રાજ્યનું હિત સમાયું હોય એવી દરેક જાહેર બાબત વિષે તુકાજી અહલ્યાબાઇની સલાહ લઇ વર્તતો અને મોટા મોટા અધિકારીઓ તો અહલ્યાબાઇ જાતેજ નીમતી. તે ઘણી પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ હતી. તે એવી વખતસર કામ કરનાર અને ચપળ હતી, કે સર્વ પ્રકારની રાજકીય બાબતો પર લક્ષ આપવાને તેને જોઇતો અવકાશ મળતો. બપોરના બેથી ૭ વાગતાં સુધી અને રાતના નવથી અગિઆર વાગતાં સુધી નિયમસર રાજકાર્ય કરતી. પરરાજ્યો સાથે એણે એવો તો મૈત્રીનો સંબંધ રાખ્યો હતો, કે તેની કારકીર્દિમાં એકજ પ્રસંગે તેના રાજ્ય પર ચઢાઇ થઇ હતી.

તેણે ઇંદોર ગામને એક ભવ્ય અને રમણીય નગર બનાવ્યું; નગરના રક્ષણ અર્થે કેટલાક કિલ્લા બંધાવ્યા. રાજકારભારનો શ્રમ અને પોતાની પુત્રીના મરણના શોકને લીધે અહલ્યાબાઇ ૬૦ વર્ષની વયે દેવલોક પામી. તે આનંદી સ્વભાવની હતી, અને ક્વચિતજ ગુસ્સે થએલી જણાતી. તે ભણેલી હતી અને અત્યંત સાદી રીતે રહેતી.

અહલ્યાબાઇ પછી જસવંતરાવ અને મલ્હારાવ હોલ્કર ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયા છે. તેઓ અંગ્રેજ સરકાર સાથે લડયા, પરંતુ તેમાં તેમનો પરાજય થયો અને તેમને સંધિ કરવી પડી. મલ્હારરાવ હોલ્કર ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

હાલના હોલ્કર મહારાજા તુકોજીરાવ છે, તેઓ વફાદારીથી બ્રિટિશ સરકારની છાયામાં રહી પોતાનો અમલ ચલાવે છે, ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તેમના પિતા શિવાજી તેમના લાભમાં ગાદીપરથી વાનપ્રસ્થ થયા, પરંતુ સગીર વયને લીધે તેઓશ્રી પોતે રાજ્યના કામ પર ધ્યાન આપી શકયા નહિ, એમનો પોતાનો અમલ સને ૧૯૧૧ ના નવેંબર માસથી શરૂ થાય છે, રાજ્યનો કારભાર પોતેજ ચલાવે છે પણ મદદમાં પોતાના મુખ્ય પ્રધાન અને પાંચ સભ્યોને રાખે છે, એમના રાજ્ય દરમિઆન આખા રાજ્યની ઉપજમાં ઘણો વધારો થયો છે, હાલ આવક ૮૫ લાખ આશરે ધારવામાં આવે છે,

---

૪૫. રાઘોજી ભોંસલે અને ગાયકવાડ.

ભોંસલે કુટુંબનો સ્થાપનાર પરસોજી ભોંસલે હતો. પેશ્વાના હુકમથી તે વરાડ પ્રાંતની મહેસુલ ઉઘરાવતો. એના પિત્રાઇએ રાજપદ ધારણ

કર્યું અને નાગપુરમાં ભોંસલેની ગાદી સ્થાપી. એનું નામ રાઘોજી હતું રાઘોજી બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ઈ. સ. ૧૮૧૬ સુધી રાજ્ય કર્યું એના રાજ્ય દરમિઆન એણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે બાથ ભીડી, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો અને દેવગામ આગળ તેને સલાહ કરવી પડી. એના વંશજો એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા પરંતુ તેમણે પોતાના કોલકરાર પાળ્યા નહિ અને રૈયતને ઘણું વેઠવું પડતું હતું. અંતે રાઘોજી (બીજો) નો પૌત્ર રાજગાદી પર બેઠો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૩માં તે બિનવારસ મરણ પામ્યો તેથી તે વખતના ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસિએ તેનો મુલક ખાલસા કર્યો, અને બ્રિટિશ સંસ્થાન સાથે જોડી દીધો. અત્યારે તે પ્રદેશ 'મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ' ના નામથી ઓળખાય છે. નાગપુરમાં ચીફ કમિશનર નીમવામાં આવે છે તે આખા પ્રાંતની વ્યવસ્થા કરે છે.

ગાયકવાડ કુટુંબનો સ્થાપનાર પ્રથમ પુરુષ દામાજી નામે હતો. હોલ્કર અને સિંધીઆની પેઠે તે પણ પ્રથમ પેશ્વાની નોકરીમાં જોડાયો હતો તેના મરણ પછી તેનો ભત્રિજો પિલાજી મરાઠી લશ્કરનો સેનાપતિ થયો અને ધીમે ધીમે ગાયકવાડ કુટુંબ આગળ પડતું ગયું. દામાજી બીજાના એક પૌત્રે બ્રિટિશ સરકાર સાથે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં સહાયકારી શરત કબૂલ કરી અને સને ૧૮૫૭ના બળવા દરમિઆન ખંડેરાવ ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારને ખરા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપી.

ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ વડોદરામાં ગાદી નશીન થયા. ત્યાર પછી હાલના નામદાર ગાયકવાડ સયાજીરાવ જેઓ દામાજીના વંશમાંથી ઉતરી આવેલા છે તેઓ ગાદીપર આવ્યા. તેમની તરુણ અવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવા સર. ટી. માધવરાવને નીમવામાં આવ્યા. વડોદરાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે નામદાર ગાયકવાડ પોતેજ ઘણા વિચારશીલ અને વિદ્વાન રાજકર્તા છે. તેમણે ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે સુધરેલા દેશોમાં સફર કરી છે અને ત્યાંની વિદ્યા વગેરે શીખી પોતાની રૈયતને તેનો લાભ આપે છે. પોતાના રાજ્યમાં હુન્નરકળા, વિજ્ઞાન અને કેળવણીનો પ્રચાર થાય એટલા માટે તેમણે ઘણી સંસ્થાઓ ખોલી છે. ત્યાં ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે અને તેનો લાભ તેમની પ્રજા ઉપરાંત અન્ય પુરુષો પણ લે છે.

વળી બ્રિટિશ રાજ્ય પદ્ધતિને અનુસરીને તેમણે રાજકારોબારી મંડળો સ્થાપ્યાં છે અને પ્રજાની સંમતિથી સઘળો કારભાર ચાલે છે. સાંસા-

રિક અને સામાજિક સવાલો ઉપર તેઓ ઘણું સારૂ લક્ષ આપે છે અને પોતાની રૈયતની શારીરિક, માનસિક, તથા આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા બનતા પ્રયત્ન કરે છે. બાળલગ્ન એજ દેશની પ્રગતિને હાની કર્તા છે એમ સમજી એમણે બાળલગ્નનો પ્રતિબંધ કર્યો છે. હલકી વર્ણના લોકને કેળવણી આપવામાં તેઓ ઘણો શ્રમ વેઠે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ગુજરાતમાં વડોદરાનું રાજ્ય ઘણું આબાદ છે.

૪૬. રૉબર્ટ ક્લાઇવ, અને શરૂઆતની જિંદગી.

જે અરસામાં નાદીરશાહ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો અને અહમદશાહ અબ્દલી અને મરાઠા વચ્ચે દિલ્હીના રાજ્ય વાસ્તે યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું તે પહેલાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને ડચ લોકો હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાના હેતુથી હિંદુસ્તાનના કિનારા પર આવવા લાગ્યા હતા. ઈંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથના વખતમાં હિંદ સાથે વેપાર કરવા માટે ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપની પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી હતી. આથી અંગ્રેજ લોકોએ ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત અને મુંબઇમાં પોતાની કોઠી કરી અને હાલ જ્યાં મદ્રાસ અને કલકત્તા છે ત્યાં શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્ય દરમિઆન તેમણે થાણાં સ્થાપ્યાં. યુરોપીઅન પ્રજાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વેપાર કરવાનો હતો, પરંતુ હિંદનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો માંહોમાંહે લડતાં જોઇ તેઓ તેમની લડાઇમાં સામેલ થયા. આ લડાઇઓમાં ઇંગ્લંડ તરફથી ભાગ લેનાર મુખ્ય પુરુષ રૉબર્ટ ક્લાઇવ હતો.

આ મહાન પુરુષનો જન્મ ઈંગ્લંડમાં ઇ. સ. ૧૭૨૫માં થયો હતો. તેનું વિદ્યાર્થીજીવન નિરાશા ઉપજાવે એવું હતું. નિશાળમાં વિદ્યાભ્યાસ તરફ તેને અભાવ હતો અને પોતાના સહાધ્યાયી ઉપર અમલ કરવામાં તે ઘણો આનંદ લેતો હતો. પોતાની સમાન વયના છોકરાઓની ટોળી બનાવી તેમનો સરદાર થઇ શિક્ષકવર્ગ તથા શહેરના લોકોને બહુ ત્રાસ આપતો. આથી શિક્ષકો તેનાથી બહુ કંટાળતા અને જેમ બને તેમ જલદીથી તે શાળામાંથી જાય એવું ઇચ્છતા હતા.

તેનાં પિતાને તેને વાસ્તે બહુ ચિંતા થયાં કરતી હતી. તે કહેતો કે "મારે આ છોકરાનું શું કરવું? એ ખરેખર મૂર્ખ છે." જવાબમાં એના એકાદ મિત્રે કહ્યું, "તમે એને અહીંથી હિંદુસ્તાન મોકલાવી દો; ત્યાં આગળ એને માથે પડશે એટલે આપોઆપ સુધરી જશે." આથી એના

પિતાએ એને ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીમાં એક કારકુન તરીકે મોકલી આપ્યો, પણ તે કામ તેને નીરસ લાગ્યું અને પોતાની જિંદગીથી તે એટલો બધો કંટાળી ગયો કે એક વખતે આપઘાત કરવા તૈયાર થયો. મેજ ઉપરથી તેણે એક પિસ્તોલ લીધી, અને પોતાના સામી તાંકીને ફોડી; પરંતુ ભાવી બળવાન છે. પિસ્તોલ ફૂટી નહિ અને તે આવા અફળ મૃત્યુથી બચ્યો. તેણે કહ્યું કે " હું કાંઇ સારા કામ વાસ્તેજ સરજાએલો છું માટે આત્મહત્યાની કશી જરૂર નથી."

લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરવા કલાઇવને બહુ ઉત્કંઠા હતી અને તેમાં દાખલ થવા અવકાશ શોધ્યા કરતો હતો. એટલામાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ સળગી. આથી કલાઇવને આર્કોટ શહેરપર ઘેરો ઘાલવા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં એણે ઘણી બહાદુરી બતાવી અને એની યુદ્ધકળાની નિપુણતાથી સઘળા સંતોષ પામ્યા. દેશી સિપાઇઓ તેની અડગ હિંમત અને દૃઢ નિશ્ચય જોઇ છક થઇ ગયા અને તેના તરફ ઘણા માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. આર્કોટના ઘેરા પછી એની તબીયત બગડી અને તે સુધારવાને ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં તે ઇંગ્લંડ ગયો.

---

૪૭. કલાઇવ અને સિરાજ–ઉદ્–દૌલા.

ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીનો કિલ્લો કલકત્તામાં હતો, તે કંપનીના અમલદારોએ સમારવા માંડ્યો. બંગાળાના નવાબ સિરાજ–ઉદ્–દૌલાએ તેમ કરવા તેમને મના કરી. પરંતુ તેમણે માન્યું નહિ. આથી સિરાજ–ઉદ્–દૌલા ગુસ્સે થયો અને તેણે કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો. એકવીસમી જૂનને પાછલે પહોરે કિલ્લો સર થયો, અને કંપનીના માણસોમાંના અમલદારો, સિપાઇઓ વગેરે ૧૪૬ અંગ્રેજોને એકવીસ ચોરસ ફૂટથી પણ નાની અને માત્ર બે નાનાં જાળીઆંવાળી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. નવાબના સિપાઇઓએ તેમને બળાત્કારે પુરીને બારણું દઇ દીધું. સવારે જ્યારે આ કારાગૃહ ઉઘાડવામાં આવ્યું ત્યારે ૧૨૩ જણ મરી ગએલા માલમ પડયા. જે બાવીસ પુરુષ અને એક સ્ત્રી જીવતાં નીકળવા પામ્યાં, તે પણ મરણતોલ સ્થિતિમાં હતાં.

કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે આ ઘાતકી કૃત્ય વાસ્તે સિરાજ–ઉદ્–દૌલા જવાબદાર નહોતો. તેના સિપાઇઓએ પોતેજ આ નાનો સરખો

અંધારો ઓરડો શોધી કાઢયો હતો અને કેદીઓને વગર વિચારે તેમાં પૂર્યા હતા. વળી હાલ કેટલાક એવો મત પણ ધરાવે છે કે ઉપર વર્ણવેલી વાત માત્ર કલ્પિતજ છે. આવું અઘોર કૃત્ય થયુંજ નહોતું. ગમે તેમ હોય તો પણ એ વાત તો સિદ્ધજ છે કે કલાઇવ ઇંગ્લંડથી અહીં આવ્યો કે તરત-જ તેને બંગાળામાં સિરાજ-ઉદ્-દોલા સાથે લડવા જવું પડયું.

નૌકાધિપતિ વૉટસન અને સરદાર કલાઈવ અકટોબર માસમાં મદ્રા-સથી નીકળ્યા. સને ૧૭૫૭ ના જાન્યુઆરીમાં તેમણે કલકત્તા પાછું લીધું. સિરાજ-ઉદ્-દોલા બિન અનુભવી હતો અને પોતાના અમલદારો, સિપા-ઇઓ વગેરેનો પ્રેમ કેમ મેળવવો તે બાબત અજ્ઞાત હતો. તે તેમને હેરાન-ગતી આપતો હતો તેથી તેઓ સઘળા તેનું કાસળ કાઢવા તત્પર થયા, અને તેની સામે તરકટ રચ્યું. આ કાવતરામાં કલાઇવ પણ જોડાયો, અને નવાબના સેનાપતિ મીરજાફરને બંગાળાનો નવાબ બનાવવાનું વચન આપી તેની મદદ મેળવી.

આ પ્રમાણે સઘળી તૈયારી કરી કલાઇવ લશ્કર લઈ નવાબની સામે ઉપડયો. નવાબનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું. તેમાં ૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવાર હતા. કલાઇવ પાસે માત્ર ૩,૦૦૦ સિપાઇ તથા થોડી તોપો હતી. આવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિ છતાં તે જરા પણ હિંમત હાર્યો નહિ. એના લશ્કરમાં લડાઇ ક્યારે શરૂ કરવી એ બાબત મતભેદ હતો. કેટલાકનું કહેવું એવું હતું કે આવા મોટા લશ્કર સામે લડાઇમાં ઉતરવું ઘણું ભૂલ ભરેલું છે, અને તેમાં કોઇ પણ પ્રકારે લાભ થવા સંભવ નથી. બીજાઓ એમ માનતા હતા કે તાત્કાળિક હુમલો કરવામાંજ હિત સમાએલું છે. જે વખત જાય છે તે નકામો જાય છે. કલાઇવે બંને મત ઉપર ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો અને અંતે એજ નિર્ણય પર આવ્યો કે હવે વધારે વખત થોભવામાં લાભ નથી.

બંને લશ્કર પ્લાસીની રણભૂમિમાં સામસામાં ગોઠવાઈ ગયાં. લશ્કરો ભેગાં થતાં તોપોનો મારો શરૂ થયો પણ બપોરે એક સખત ઝાપટું પડયું તેથી નવાબનો દારૂગોળો નકામો થયો. તેનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું પણ તેના સિપાઇઓ અંગ્રેજ સિપાઇઓ જેવા કેળવાયેલા નહોતા. આથી તેનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું અને કલાઈવને ફતેહ મળી. નવાબ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયો, પરંતુ રસ્તામાં પકડાયો અને મીરજાફરના છોકરા મીરાને તેને મારી નાંખ્યો.

ત્યાર પછી કલાઇવે બંગાળામાં ડચ તથા ફ્રેંચ લોકોની સત્તા નબળી

પાડી અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં એક વાર ફરીથી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેની ઘણી પ્રશંસા થઇ. તેને અમીરનો ઇલકાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો અને બંગાળાના ગવર્નર તરીકે તેની નિમણુક થઈ. હિંદુસ્તાનમાં આવી તેણે ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના કારભારમાં ઘણાં સુધારા કર્યા. વળી મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી બંગાળા, બહાર અને ઓઢિઆની દિવાનીની સનદ મેળવી; પરંતુ થોડાજ વર્ષમાં પોતાની નાદુરસ્ત તબીઅતને લીધે એને ઇંગ્લંડ પાછા જવું પડ્યું. ત્યાં એના કેટલાક દુશ્મનોએ એની હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ બાબત કેટલાક આક્ષેપો મૂક્યા; પરંતુ એણે ઘણી બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો અને પોતાનું નિર્દોષપણું સાબિત કર્યું. અંતે ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી તે મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ કલાઇવ બેશક એક બહાદુર લડવૈયો હતો. પ્લાસીના યુદ્ધ દરમિઆન એણે ઘણી સમયસૂચકતા વાપરી. નીચી પાયરીમાંથી ઉંચી પદવીએ પહોંચી માણસ શું કરી શકે છે એ કલાઇવના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

---

૪૮. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને તેનો હિંદનો અમલ.

ઈ. સ. ૧૭૩૨ ના ડીસેમ્બર માસની છઠ્ઠી તારીખે ઇંગ્લંડના એક ગામમાં વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ થયો હતો. એનું કુટુંબ ઘણું ગરીબ હતું અને એના દાદાએ પોતાની જેટલી જમીન હતી તે સઘળી પોતાનું કરજ પતાવવા એક વેપારીને વેચી દીધી હતી. આથી બાળક વૉરન ઘણો દિલગીર રહ્યા કરતો હતો. એક દિવસે પાછલે પહોરે પોતાના ગામની નદીના કિનારા પર તે સૂતો હતો એટલામાં અનાયાસે તેના મુખમાંથી નીચેના શબ્દ નીકળ્યા; " મને મોટા થવા દો; મારા બાપદાદાની ગુમાવેલી મિલકત હું જરૂર પાછી મેળવીશ. " આગળ જતાં તમે વાંચશો કે આ નાના છોકરાના મોઢામાંથી નીકળેલા શબ્દ પુરેપુરા ખરા પડયા.

હેસ્ટિંગ્સના કાકાએ એને ઘણી કુમળી વયે ઇંગ્લંડની એક નામીચી શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મૂકયો હતો. ત્યાં અભ્યાસમાં તે ઘણો આગળ વધ્યો અને પોતાના સહાધ્યાયીમાં ઘણો ઉંચો નંબર રાખવા લાગ્યો. આથી તેના શિક્ષકો તેનાપર ઘણાજ પ્રસન્ન રહેતા અને તેના ઉદ્યોગ અને ખંતની તારીફ કરતા. શાળાની દરેક પ્રકારની હરીફાઇની રમતોમાં તે ઉત્સાહ ભર્યો

ભાગ લેતો અને તરવામાં, હોડી હંકારવામાં અને એવા અનેક અંગકસરતના અખ્તરામાં તે દીપી નીકળતો.

દૈવયોગે તેનો કાકો એ અરસામાં દેવલોક પામ્યો, અને ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીનો એક ડિરેક્ટર જે તેનો દૂરનો સગો હતો તે તેનો વાલી થયો. તેણે તેને શાળામાંથી ઊઠાડી લીધો અને થોડું ઘણું હિસાબ તથા નામાનું જ્ઞાન આપી તેને કલકત્તે વિદાય કર્યો. કલકત્તા જતી વખતે તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો, કે "હિંદુસ્તાન જઇ હું ઘણી મહેનત કરીશ, મારા પગારમાંથી જે કાંઈ બચશે તેટલું સંઘરીશ અને ઇંગ્લંડ પાછો આવી મારા બાપની જમીન પાછી મેળવીશ." કલકત્તે આવી એક કારકુન તરીકે તેણે પોતાની જિંદગી શરૂ કરી. પોતાનું કામ એકનિષ્ઠાથી કરી નવરાસનો વખત બંગાળી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે ગાળતો. આ પ્રમાણે ઘણી કાળજી અને ખંતથી તે ધીમે ધીમે ઉંચી પદવીએ પહોંચ્યો. અંતે કલકત્તા કોંસિલના એક સભ્ય તરીકે તેની નિમણુક કરવામાં આવી. દરમિઆન થોડા ઘણા પૈસા તેણે એકઠા કર્યા, અને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં તે પોતાને વતન ગયો. પરંતુ કંપનીના ડિરેક્ટરો એની ટુંકી કારકીર્દિથી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં બંગાળાના ગવર્નર તરીકે તેની નિમણુક કરી બીજીવાર તેને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો.

બંગાળાના ગવર્નર તરીકે કંપનીની રાજનીતિમાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા. ન્યાયને વાસ્તે તેણે અદાલતો સ્થાપી અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોને અનુકૂળ આવે એવા કાયદા ઘડી કાઢ્યા. તે ઉપરાંત કંપનીની આવકમાં વધારો કરી આપ્યો. આથી કંપનીના ડિરેક્ટરો તેના પર ઘણાજ ખુશી થયા અને ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં તેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ નીમ્યો.

ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ઘણો જોખમ ભરેલો હોય છે. ગવર્નર જનરલ તરીકે હેસ્ટિંગ્સને કંપનીના વેપાર રોજગાર પર ધ્યાન આપવાનું હતું એટલું જ નહિ પણ બંગાળા અને આખા બ્રિટિશ હિંદની વહીવટ કરવાનું હતું. શરૂઆતમાં આ કામમાં તેને ઘણી મુસીબતો વેઠવી પડી. રાજકારોબારી મંડળમાંના સભ્યો તેની સાથે સલાહ સંપથી વર્તતા નહોતા. હંમેશ એક મત થઇ તેઓ તેની દરેક દરખાસ્ત ઉરાડી દેતા અને તેના કામમાં વિક્ષેપ નાખવામાં જ સંતુષ્ટ રહેતા. સભામાં ફિલિપ ફ્રાન્સિસ નામનો એક સભ્ય હેસ્ટિંગ્સનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. એક વખતે ફ્રાન્સિસે આપેલું વચન ભંગ કર્યું ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સભાના કારભારના પુસ્તકમાં તે

બાબત નોંધ લીધી. આથી ફ્રાન્સિસ ઘણો ગુસ્સે થયો અને પોતાના દેશના રિવાજને અનુસરીને તેણે તેને દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવા આમંત્રણ કર્યું. યુદ્ધમાં પોતે ઘવાયો, તેથી ઇંગ્લંડ જઇ ત્યાંની પ્રજાને હેસ્ટિંગ્સ વિરૂદ્ધ તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. તેનું કેવું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે હવે પછીની વાર્તામાં તમે વાંચશો.

ફ્રાન્સિસ ગયા પછી હેસ્ટિંગ્સ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરી શક્યો. મરાઠા અને હૈદરઅલી જે સર્વોપરી સત્તા વાસ્તે મથતા હતા તેમને વિગ્રહમાં હરાવ્યા અને ત્યાર પછી રાજ્ય કારભારમાં સુધારા વધારા કરવા માંડ્યા. તેની ઉંમર તે વખતે ૫૩ વરસની હતી. અથાગ મહેનતને લીધે તેનું શરીર કથળી ગયું તેથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી તે ઇંગ્લંડ જવા માટે ઉપડી ગયો.

---

૪૯. હેસ્ટિંગ્સ અને ઈંગ્લંડમાં તેની સામે ચાલેલો મુકદ્દમો.

હેસ્ટિંગ્સની હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ તદ્દન દોષ રહિત હતી કે નહિ તે આપણે બરાબર કહી શકતા નથી. તે કાંઇ દેવ નહોતો, પરંતુ એક મનુષ્ય હતો. મનુષ્ય માત્રમાં ગુણ દોષ છે. તે પ્રમાણે તેનામાં પણ હોય તો તેમાં કાંઇ બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પરંતુ એટલું તો આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે જેવી સ્થિતિમાં એણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવ્યું તેવી સ્થિતિમાં કોઈ બીજો પુરુષ ચલાવી શક્ત નહિ. તેની અડગ હિંમત અને ધૈર્ય વાસ્તે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

તે ઈંગ્લંડ પહોંચ્યો ત્યારે કંપનીના ડિરેક્ટરો, રાજા, પ્રધાન અને પ્રજાએ તેની હિંદની વિજયી કારકીર્દિ વાસ્તે તેને અભિનંદન આપ્યું, અને સર્વ ઠેકાણે તેની સ્તુતિ થવા લાગી. પોતાના બાપદાદાની ગુમાવેલી જમીન તેણે પાછી મેળવી અને પોતાના દિવસો સુખચેનમાં ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ તેના દુશ્મનોએ અને મુખ્યત્વે કરીને ફિલિપ ફ્રાન્સિસે તેનાપર લગભગ ૨૦ આરોપો મૂક્યા. તેઓ એમ સાબિત કરવા માગતા હતા કે હેસ્ટિંગ્સે હિંદના લોકને લૂંટ્યા છે, ઠગ્યા છે, તેમની સામે ક્રૂરતા વાપરી છે, જુલમ ગુજાર્યો છે અને એવાં એવાં અનીતિનાં કામ કર્યાં છે કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં પૂરતા શબ્દ નથી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૩જી તારીખે પાર્લામેન્ટની સભામાં એ મુકદ્દમો ચાલ્યો. એ કેસ સાંભળવા શાહજાદા, ડ્યુક, અમીર ઉમરાવ અને ઇંગ્લંડના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો ભેગા મળ્યા હતા. તહોમતો વાંચી સંભળાવવામાં જ બે દિવસ વહી ગયા. ત્યાર પછી બર્ક નામના એક ઘણોજ પ્રખ્યાત વક્તાએ એના ગુન્હા બાબત ચાર દિવસ સુધી ભાષણ આપ્યું. તેણે પોતાના ભાષણના આવેશમાં એવા અયોગ્ય શબ્દો વાપર્યા કે જે કોઇ પણ ડાહ્યો પુરુષ વાપરે નહિ. તેણે હેસ્ટિંગ્સના કૃત્યોને એવી ભાષામાં વર્ણવ્યાં કે હેસ્ટિંગ્સને પોતાને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે રખેને હું પોતે એવો જ હોઉં. આ પ્રમાણે પ્રથમ ૩૫ દિવસ કામ ચાલ્યું. તે પછી અવારનવાર કામ ચાલ્યા કર્યું. આખો કેસ સાત વરસ પહોંચ્યો.

હેસ્ટિંગ્સે પોતાના બચાવ વાસ્તે ત્રણ બૅરિસ્ટરો રોક્યા હતા. તેમણે દરેક તોહોમતના જવાબ ઘણી જ બારીકીથી આપ્યા. હેસ્ટિંગ્સને પોતાના નિર્દોષપણા વાસ્તે એટલી ખાત્રી હતી કે મુકદ્દમો પૂરો થયો ત્યારે તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું હતું કે તમને જે યોગ્ય લાગે તે ફેંસલો હાલને હાલ જ આપો; પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નહિ.

અંતે સઘળા તોહોમતમાંથી હેસ્ટિંગ્સને નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવ્યો. પ્રજા ચુકાદો સાંભળી ઘણી ખુશી થઇ. હેસ્ટિંગ્સને મુકદ્દમા દરમિઆન ખર્ચ ઘણોજ થઈ ગયો હતો તેથી ઘણી કંગાલ અવસ્થામાં આવી પડયો. કંપનીની નોકરી એક નિષ્ઠાથી તેણે કરી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ મુકદ્દમાનો સઘળો ખર્ચ તેને આપવામાં આવ્યો, અને તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેને સારૂં પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું.

હેસ્ટિંગ્સે પોતાની પાછલી જિંદગી નિવૃત્તિમાં ગાળી. પોતાના બાગબગીચામાં કેટલાક હિંદી છોડવાઓ એણે વાવ્યા અને હિંદુસ્તાનમાં જેમ વહેલો ઉઠતો તથા ઠંડે પાણીએ નહાતો તેજ પ્રમાણે પોતાની જિંદગીના પાછલા ભાગમાં તે કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ૮૦ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનના કોઇ એક અગત્યના સવાલ ઉપર સાક્ષી આપવા તેને પાર્લામેન્ટની સભામાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો તે વખતે સઘળાએ ઉભા થઇ તેને ઘણો આવકાર આપી તેના પ્રત્યે તેમની માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરી ૮૬ વર્ષની વયે તે દેવલોક પામ્યો.

મ્હેસુરનું રાજ્ય.

૫૦ હૈદરઅલી.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે મલબાર અને કોરોમાંડલ કિનારાની વચ્ચે મ્હેસુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. ત્યાં કાનડી લોક રહે છે. ત્યાં પ્રથમ હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. લાંબા સમય સુધી એ પ્રાન્ત વિજયનગરના રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો હતો, પણ તાલિકોટની લડાઈ પછી વિજયનગરના રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારે મ્હેસુરના રાજાએ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, શ્રીરંગપટ્ટણ જીત્યું અને પોતાના રાજ્યનું તેને પાટનગર બનાવ્યું.

હૈદરઅલી ઈ. સ. ૧૭૦૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા મ્હેસુરના રાજ્યમાં એક હલકા દરજ્જાની જગ્યાપર હતો. તરુણ અવસ્થામાં હૈદર લુટારા તરીકે કામ કરવા લાગ્યો અને લૂંટફાટ કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે અરસામાં ફ્રેંચ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ યુદ્ધ કરવામાં ઘણા પ્રવીણ હતા તેથી હૈદર તેમની નોકરીમાં જોડાયો. ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારીથી તે બહાર પડયો અને મ્હેસુરના રાજ્યમાં તેને લશ્કરના સેનાધિપતિની જગ્યા મળી. દરમિઆન મ્હેસુરના તરુણ રાજા અને તેના કાકા વચ્ચે લડાઈ થઇ તેનો લાભ લઇ હૈદર ગાદી પચાવી પડયો.

મ્હેસુરની ગાદીપર તેણે બાવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્ય દરમિઆન નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજ લોકો સાથે તેને ઘણી લડાઇઓ થઈ. મરાઠાના પહેલા માધવરાવ પેશ્વાએ તેને હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપીઆ લડાઈના ખર્ચ બદલ લીધા. ત્યાર પછી અંગ્રેજ લોકો સાથે એણે લડાઇ કરી, અને છેક મદ્રાસ સુધી ધસી ગયો. તે વખતે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ હતો તેણે એક મોટું લશ્કર તેની સામે લડવા મોકલ્યું. લડાઇમાં હૈદર હાર્યો અને તેને સંધિ કરવી પડી, પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેમની સાથે તકરાર કરી, લડાઇનું બહાનું શોધી તેણે પાછું યુદ્ધ ચલાવ્યું. યુદ્ધની શરૂઆતમાં તેણે કેટલીક ફતેહ મેળવી પરંતુ પાછળથી તે હારી ગયો અને ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

હૈદરમાં લડવૈયાના ગુણુ જન્મથીજ હતા. તે ઘણો બાહોશ ઘોડેસવાર હતો અને તરવારની પટાબાજીમાં તેણે ઘણી કુશળતા મેળવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેનું શરીર કસાયલું હતું તેથી જ્યારે તેને મહેનત કરવી પડતી ત્યારે તેને શ્રમ બિલકુલ લાગતો નહિ. તેનો ઘણોખરો વખત લડાઇમાં પસાર થઓ હતો તેથી સઘળો રાજકારભાર તેના અમલદારના હાથમાં સોંપવો પડતો. તેઓ કાંઇ પણુ ભૂલ કરતા તો તેમને ચાબખાવતી ઘણી સખ્ત શિક્ષા કરતો. પોતાના પુત્રને પણુ તેવીજ તે શિક્ષા કરતો. તેની ક્રૂરતાનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત આપણી પાસે આવેલાં છે. તેણે કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓને ભૂખમરાથી અર્ધા મારી નાખ્યા હતા અને તેમની મરજી વિરૂદ્ધ તેમને સુનત કરાવવી પડી હતી. હૈદરની શિક્ષા પ્રત્યેની ભાવનાથી આપણે એવા નિર્ણુય પર આવવું જોઇએ નહિ કે તે તદ્દન નિર્દય અને નિષ્ઠુર હતો. તેનામાં બીજા કેટલાક એવા ગુણો હતા કે જેથી એના સમાગમમાં આવનાર પુરુષો તેને વખાણુતા અને કાંઇક અંશે તેની સ્તુતિ કરતા.

હૈદર પોતાની પ્રજા સાથે ઘણી છૂટથી મળતો. એકી વખતે ઘણી બાબત ઉપર લક્ષ આપવાની તેનામાં અસાધારણુ શક્તિ હતી. તેની પાસે કોઈ કાગળ વાંચતો હોય, તો તે લક્ષમાં રાખી તેજ વખતે કોઇ બીજા પુરુષ સાથે અગત્યના વિષયપર વાત કરી શકતો અને સાથે નાટક અને તમાશામાં પણુ ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લઇ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં રાખતો. તે અશિક્ષિત હતો છતાં દરેક અગત્યના સવાલ ઉપર તે ધ્યાન આપતો અને ભાગ્યેજ એવો રાજદ્વારી કાગળ એના દરબારમાં લખાયો હોય કે જેની તેને માહીતી નહિ હોય.

રાજકારભાર ચલાવવામાં તથા ઘર સંસારી બાબતમાં તે ગમે તેટલો દોષિત હોય તોપણુ તે એક બહાદુર લડવૈયો હતો અને યુદ્ધકળામાં ઘણો પ્રવીણુ હતો એ બાબત બે મત છેજ નહિ. લડાઇના કટાકટીના મામલા વખતે પોતાના ચિત્તની સ્વસ્થતા જાળવી રાખી હિંમત કદી પણુ હારતો નહિ.

૫૧. ટીપુ.

હૈદરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ટીપુ મ્હેસુરની ગાદીએ આવ્યો. તેનું નામ ટીપુ કેમ પડયું તે બાબત અનેક તર્કો થયા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કાનડી ભાષામાં ટીપુનો અર્થ વાઘ થાય છે, અને ટીપુ વાઘના જેવો બહાદુર હતો તેથી તેનું નામ એ પાડવાંમાં આવ્યું હતું. પોતાની રૈયતમાં ત્રાસ ઉપજાવવા માટે પોતાના રાજચિહ્ન તરીકે એણે વાઘનું ચિત્ર પસંદ કર્યું હતું. વળી તે પોતે કહેતો કે, "ગરીબ ઘેટા તરીકે ૨૦૦ વર્ષ સુધી જિંદગી ગાળવા કરતાં વાઘ તરીકે માત્ર બે દિવસની જિંદગી ગાળવી હું વધારે પસંદ કરૂંછું. આ ઉપરથી 'ટીપુ' શબ્દનો અર્થ કાનડી ભાષામાં વાઘ થાય છે એવો મત ભૂલથી સર્વત્ર ફેલાયો. વળી કેટલાકના મત પ્રમાણે, ટીપુની માતા, તેના જન્મ થતાં પહેલાં ટીપુ નામના પવિત્ર ફકીરની મુલાકાતે ગઇ હતી તેથી એ પવિત્ર પુરુષના ઉપરથી એનું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું, પણ એ બનવા જોગ નથી.

ટીપુને ગાદીએ બેઠાને હજુ આઠ વર્ષ પૂરાં થયાં નહોતાં એટલામાં મલબાર, કુર્ગ અને મ્હેસુરની આસપાસના કેટલાક મુલક તેણે જીતી લીધા. ત્યાં આગળ તેણે ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેનામાં ઔરંગઝેબની પેઠે ધર્મનું ઝનૂન ઘણું હતું તેથી ત્યાંની પ્રજાને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવા તેણે ફરજ પાડી. જેઓ એની ઇચ્છાને તાબે થયા નહિ તેમને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ લોકોનો એ કટ્ટો શત્રુ હતો, અને હિંદુસ્તાનમાંથી તેમને કાઢી મૂકવા એણે ઘણા પ્રયાસ કર્યા, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. આ વખતે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ભોગવતો હતો. જેની હકીકત આ વાર્તા પછી આવશે, તેણે તેને હરાવ્યો અને કર્ણાટકમાં આવેલા એકાદ બે જિલ્લા તેની પાસેથી લઇ લીધા. ત્યાર પછી માર્કવિસ વેલસ્લીના અમલમાં ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઇ થઇ તેમાં તે ઘણો બહાદુરીથી લડયો. અંતે તે ઘવાયો અને પડયો તે વખતે તેના સિપાઇઓએ તેને કહ્યું કે, "તમે કોણ છો, તેની ઓળખ અંગ્રેજ અમલદારોને તમે આપો જેથી તમારૂં માન આબરૂ જાળવે અને તમારૂં કાંઇ અનિષ્ટ થાય નહિ; પરંતુ એણે તેમનું સાંભળ્યું નહિ અને જમીનપર પડયો રહ્યો.

એ દરમિઆન એક અંગ્રેજ સિપાઇ તેના રત્નજડિત કમરપટાથી લલચાઇ તેની પાસે આવ્યો. ટીપુએ પડયા પડયા પણ એવો સખ્ત ઘા

તેનાપર કર્યો કે તે પગે લંગડો થયો. પછી તે લંગડા સિપાઇએ ટીપુને ગોળી મારી ઠાર કર્યો. ટીપુના મરણ પછી અંગ્રેજ સરકારે અસલ હિંદુ રાજાના વંશના એક કુંવરને મ્હૈસુરની ગાદીપર બેસાડ્યો, અને ટીપુના છોકરાઓને સારૂં પેન્શન બાંધી આપી વેલોર મોકલી આપ્યા.

ટીપુ એના બાપ કરતાં કંઇક જુદા પ્રકારનો હતો. યુદ્ધકળામાં હૈદર-જેટલો તે કુશળ નહોતો છતાં ઘોડે બેસતાં તથા નિશાન તાકતાં તેને ઘણું સારૂં આવડતું હતું. તે વિદ્વાન હતો અને વેપાર, ધર્મ, ઔષધશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યા સંબંધી તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; વળી ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે પોતાના દેશમાં દારૂ વેચવા તેણે સખ્ત મનાઇ કરી હતી. આવા કેટલાક તેનામાં પ્રસંશનીય ગુણ હતા, પરંતુ તે ઘણોજ ક્રૂર અને નિર્દય હતો. કાનડામાં એક સમયે એના રાજ્ય દરમિઆન બળવો થયો હતો ત્યારે તેણે પોતાના સેનાધિપતિને લખ્યું કે, " આજથી દસ વરસ પહેલાં એ પ્રાન્તમાં આસરે ૧૫,૦૦૦ માણસને ઝાડ ઉપર ફાંસી દેવામાં આવ્યાં હતાં, ત્યાર પછી ઝાડો બીજા ભક્ષ વાસ્તે તલસયાં કરે છે; માટે જેટલા બળવાખોરો હાથ આવે તે સઘળાને તમે ઝાડઉપર લટકાવી દેજો. "

આ ઉપરાંત કેટલીક વાર તે કેદીઓનાં ગળાં કાપી નાખતો અથવા ઝેર આપી ગુંગળાવી તેમને મારી નાખતો. ઉપર વર્ણવેલી શિક્ષા સિવાય બીજા પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં પણ તે આનંદ લેતો. એક લાકડાનો ઘોડો તૈયાર કરાવી તેના જીન ઉપર ખીલા ઠોકાવી રાખ્યા હતા. ગુનેગારને તેના ઉપર તે જાતે બેસાડતો અને પછી એક કળ ફેરવતો એટલે ખીલા તે ગરીબ બિચારાના શરીરમાં ભોંકાઈ જતા અને ગુનેગાર મરણ પામતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે ટીપુનું પાછલી વયે મગજ બગડયું હતું અને તેનામાં ગાંડપણનાં ચિહ્ન જોવામાં આવતાં હતાં. આથી એનો સ્વભાવ ક્રૂર અને નિર્દય થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

---

૫૨. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અને કાયમ જમાબંધી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ જે એક અંગ્રેજી અમીર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો તેની હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે સને ૧૭૮૬ માં નિમણુક કરવામાં આવી. કલાઇવ કે હેસ્ટિંગ્સની પેઠે પ્રથમથી એ કાંઈ ઇસ્ટ ઈંડિઆ કંપનીનો નોકર નહોતો. પરંતુ ઘણોજ

પ્રામાણિક તથા લાયક હોવાને લીધે એની પસંદગી કરવામાં આવી. કૉર્નવૉલિસને પોતાની શક્તિ વાસ્તે ઉંચો અભિપ્રાય નહોતો એટલુંજ નહિ, પણ ઘણીજ શંકા હતી. અમેરિકામાં તે વખતે ચાલતા વિગ્રહ દરમિઆન એવા પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન થયા હતા કે તેને પોતાના લશ્કર સાથે દુશ્મનને શરણે જવાની ફરજ પડી હતી. આથી પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ અને ઘણીજ નાખુશીથી એણે આ જોખમ ભરેલા હોદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ સ્વભાવે ઘણો શાંત હતો. યુદ્ધ તરફ તેને બહુ પ્રીતિ નહોતી, તેથી રૈયતના કલ્યાણાર્થે શું શું પગલાં લેવાં જોઇએ તે તરફ પોતાનું લક્ષ દોરવવા તેણે માંડ્યું. મુખ્યત્વે કરીને બંગાળામાં સુધારાની બહુ જરૂર હતી. કંપનીના નોકરો પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરી લાંચ રૂશવત લેતા અને ખાનગી ધંધામાં મશગુલ રહી પોતે ધનવાન કેવી રીતે થઈ શકે તેવા ઉપાયો શોધતા: હતા. આથી કંપનીના હિતને ઘણું નુકસાન થતું હતું. તે અટકાવવા કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારવા તેણે સખત ભલામણ કરી. પગાર સારો આપવામાં આવે તો નોકરો એક નિષ્ઠાથી અને ઉમંગથી પોતપોતાનું કામ બજાવશે અને કંપનીનું હિત જળવાશે એવો એને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આ ઉપરાંત ન્યાયની અદાલતોમાં એણે કેટલાક સુધારા કર્યા.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસના સુધારામાં ખાસ અગત્યનો સુધારો બંગાળામાં કાયમની જમાબંધી દાખલ કરવાનો છે. એ સુધારા સાથે એનું નામ હંમેશ જોડાએલું રહેશે. મહાન અકબરના વખતમાં રાજા ટોડરમલે જમીનની માપણી કરી દરેક પ્રાંતો વાસ્તે અમુક મહેસૂલ નક્કી કર્યું હતું, અને મોગલ સલ્તનતના પ્રતિનિધિઓ દર વર્ષે તે ઉઘરાવવા નીકળતા હતા. વખત જતાં જ્યારે મોગલ સામ્રાજ્ય પડી ભાગ્યું ત્યારે એજ પ્રતિનિધિઓ પોતે જ પ્રાંતોના માલિક છે એવું કેહેવા લાગ્યા. ટુંકામાં તેઓ પ્રાંતોના જમીનદાર થઇ પડ્યા. હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે હિંદનો ગવર્નર થયો ત્યારે તેમનો સ્વીકાર કરવા તેણે સાફ ના પાડી. જમીનદાર કેવી રીતે થઇ પડ્યા હતા તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. એણે પ્રાંતોને ઇજારે આપવાનો નવો ધારો કાઢયો અને શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષને પટે જમીન તે આપવા લાગ્યો. પરંતુ આનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહિ. જમીનદારો જમીન ઉપર પુરતું લક્ષ આપી સુધારો વધારો કરતા નહોતા કારણ કે પટો પૂરો થયા પછી તે જમીન પાછી તેમનેજ મળશે એવો તેમને મુદ્દલ ભરોસો નહોતો. પરિણામે જમીનનો કસ દિવસે દિવસે બગડવા લાગ્યો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે આ બાબત ઘણી ઉંડી તપાસ કરી અને ઇજારદારોને પાંચ અથવા દસ વર્ષના પટાને બદલે વંશ પરંપરાના પટા કરી આપવાના નિર્ણય પર તે આવ્યો. દર વર્ષે દરેક જમીનદારે કેટલું આપવું તે પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આથી જમીનદારો પોતાની જમીન બાબત નિર્ભય થયા અને ઉમંગથી કામ કરવા લાગ્યા.

વંશ પરંપરાનો જમીનદારી ધારો બંગાળાને મળ્યો તેથી તેને અનહદ લાભ પ્રાપ્ત થયો. ખેતીનું કામ ઘણું આગળ વધવા લાગ્યું અને એકંદરે વ્યાપારમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઇ. જમીનદારનો વર્ગ બંગાળામાં હાલ ઘણો નામીચો થઇ પડયો છે. તેમની આબાદીને લીધે મધ્યમ વર્ગના લોકને પણ લાભ થયો છે. તેમને રોજી સારી મળે છે; પરંતુ આ ધારાથી ખેડુતવર્ગને કેટલીક વખત નુકસાન ખમવું પડે છે. તેમની પાસે જમીનદારો જે વેરો લે તેમાં કોઇથી વચ્ચે પડાય નહિ એવું હોવાથી તેમને ઘણો ગેરલાભ થયો છે.

ઉપર વર્ણવેલો અગત્યનો સુધારો કરી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. દેશી રાજ્યોના માંહોમાંહેના કજીઆમાં વચ્ચે નહિ પડવાનો સંકલ્પ કરી ઇંગ્લંડથી હિંદમાં આવ્યો હતો અને પોતાના બનતા પ્રયાસે તે નિર્ણયને વળગી રહ્યો.

---

૫૩. વેલસ્લી અને તેની ઇંગ્લંડની કારકીર્દિ.

"લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ પછી સર જોન શોર હિંદનો ગવર્નર જનરલ થયો. ત્યાર પછી માર્કિવસ ઑવ્ વેલસ્લીની તે જગાપર નિમણુક થઇ. તેણે અંગ્રેજ લોકોની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં ઘણી બળવાન બનાવી. રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે એના કરતાં ચઢિયાતો ભાગ્યેજ કોઇ પણ ગવર્નર જનરલ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હશે. ક્લાઇવે હિંદુસ્તાનનો થોડો પ્રદેશ મેળવ્યો, હેસ્ટિંગ્સે તેમાં વધારો કર્યો પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય અહીં સ્થાપનાર ખરેખર વેલસ્લીજ હતો. તે અહીં આવ્યો ત્યારે ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની માત્ર એક વેપારી પેઢીનુંજ કામ કરતી હતી, પરંતુ તે જ્યારે અહીંથી પાછો ફર્યો ત્યારે કંપનીની રાજનીતિમાં ઘણો ફેરફાર થયો હતો, અને એક રાજસત્તા ચલાવનારી કંપની તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

સને ૧૭૫૦ ના જૂન મહીનાની ૨૦ તારીખે વેલસ્લીનો જન્મ

એક અમીરને ત્યાં થયો હતો. પોતાનું નામ પ્રથમ 'વેલસ્લી' ને બદલે તે 'વેસ્લી' લખતો હતો. વેલસ્લી અને તેનો ભાઈ આર્થર જે પછીથી ડ્યૂક ઑવ્ વેલિંગ્ટન્ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો તે નાનપણમાં સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમની નિશાળમાં એક વખતે છોકરાઓ પાઠો ભજવતા હતા તેમાં વેલસ્લીને ભાગે એક કરુણારસ વાળો પાઠ ભજવવાનો આવ્યો હતો. તે એવી ઉત્તમ રીતે તેણે ભજવી બતાવ્યો કે ત્રીજા જ્યૉર્જ રાજા જે મેળાવડામાં આવ્યા હતા તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ગૅરિક નામનો ઍક્ટર (નાટકમાં પાઠ ભજવનાર) આ જોઇ બોલી ઉઠયો, કે "તમે જે કર્યું તે હું કરી શકત નહિ." આ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે વેલસ્લીમાં ભાષણ કરવાની તથા પોતાના કંઠમાં ફેરફાર કરવાની ઘણી ઉંચા પ્રકારની શક્તિ હતી.

નિશાળ છોડયા પછી આ તરુણ અમીર ઇંગ્લંડના રાજકારભારમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવા લાગ્યો. તેની શરૂઆતની કારકીર્દિ જોઇ સઘળાને એમજ લાગ્યું કે આગળ જતાં તે ઘણો સારો રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ થશે. હિંદુસ્તાનની રાજવ્યવસ્થા ચલાવવાને બૉર્ડ ઑવ્ કન્ટ્રોલ નામનું એક મંડળ ઇંગ્લંડમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું તેના એક સભ્ય તરીકે સને ૧૭૯૩ માં એની નિમણુક થઇ. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન સાથે એને પ્રથમ સંબંધ ઇંગ્લંડમાંજ જોડાયો. ત્યાર પછી પોતાના ભાઇ આર્થર અને પોતાની આગળના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ પાસેથી હિંદુસ્તાન વિષે તેણે ઘણી માહીતી મેળવી. અંતે સને ૧૭૯૭ માં તેની ગવર્નર જનરલ તરીકે નિમણુક કરવામાં આવી.

---

૫૪. માર્કિવસ વેલસ્લી અને તેનો હિંદનો અમલ.

હિંદુસ્તાન આવી તેણે નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાનું કામ બજાવવા માંડયું. તે કાંઇ વેપારી નહોતો, તેથી વેપાર તરફ તેની વૃત્તિ થઈ જ નહિ. જન્મથી તે તો એક મોટા દરજ્જાનો અંગ્રેજ ઉમરાવ હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે રાજકારભાર અને દેશ કલ્યાણ તરફ એનું લક્ષ દોરાયું. હેસ્ટિંગ્સને જેમ દુશ્મન હતા તેમ તેને હિંદુસ્તાનમાં દુશ્મન નહોતા. પરિણામે તેને પોતાના કામમાં ઘણી અનુકૂળતા મળી. હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી એને માલમ પડ્યું કે રાજાઓ માંહોમાંહે લડે છે; દેશમાં મારામારી અને લૂટફાટ ચાલે છે. છતાં આગળના બે ગવર્નર જનરલ પૈકી કોઇએ દેશી

રાજાઓને લડતા અટકાવ્યા નહિ, તેમજ લૂટફાટ થતી અટકાવવા પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નહિ. આવી રાજનીતિથી દેશી રાજાઓ માંહોમાંહે લડી દેશને પાયમાલ કરતા હતા. તે જાણતો હતો કે દેશમાં સારો બંદોબસ્ત જળવાય એવું લશ્કર કંપની પાસે છે તેથી તેણે જુદી જ પદ્ધતિ પકડી.

વેલસ્લીએ સઘળા દેશી રાજકર્તાઓને કહેવડાવ્યું, કે, જે દેશી રાજા અમારી સાથે મિત્રાચારીની સંધિ કરશે તેની મદદ અર્થે સહાયકારી લશ્કર આપીશું પણ લશ્કરનો તમામ ખર્ચ તેને માથે રહેશે; વળી તે ઉપરાંત તે રાજા અંગ્રેજ સરકારની રજા વગર કોઇ બીજા રાજા સાથે લડી શકે નહિ, તેમજ જો કોઇ બીજો રાજા તેના ઉપર ચઢી આવે તો અંગ્રેજ સરકારે તેને મદદ કરવી.

તે વખતે બળવાન રાજાઓમાં પેશ્વા, સિંધીઆ, હોલકર, ગાયકવાડ, ભોંસલે, નિઝામ અને ટીપુ સુલતાન હતા. નિઝામે વેલસ્લીની શરત કબૂલ રાખી અને હૈદરાબાદમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પરંતુ મ્હેસુરના રાજા ટીપુએ એ શરતનો અનાદર કર્યો, અને તેની સાથે એક મોટો વિગ્રહ થયો તેમાં તેનો કાળ થયો. પેશ્વા અંગ્રેજ સરકાર સાથે આ સંધિથી જોડાયો પરંતુ બીજા મરાઠા રાજાઓ એથી નારાજ થયા; તેથી તેમની સાથે મરાઠા વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે બંને વિગ્રહમાં જીત મેળવી વેલસ્લીએ અંગ્રેજી રાજ્યને ઘણું મજબૂત બનાવ્યું. તે ઉપરાંત તાંજોર અને કર્ણાટકના રાજ્યને અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે તેણે જોડી દીધાં. વળી અયોધ્યાના નવાબે તેની શરત કબૂલ રાખી ગંગા અને જમના નદીની વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારને સોંપી દીધો. ટુંકામાં કહીએ તો એના રાજ્ય દરમિઆન અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્તાનમાં પણ ખાસ કરીને મદ્રાસ ઇલાકામાં પૂરેપૂરી જામી.

વેલસ્લીની હિંદની રાજનીતિ બાબત ઇંગ્લંડમાં ઘણી ચર્ચા થઈ. અંતે સને ૧૮૦૫માં તે ઇંગ્લંડ પાછો વળ્યો. ત્યાં ગયા પછી થોડો વખત નિવૃત્ત જીવન તે ગાળવા લાગ્યો; પણ એવું જીવન એને નીરસ લાગવાથી ફરીથી રાજદ્વારી બાબતોમાં આગેવાન તરીકે ભાગ લેવા લાગ્યો. ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ તેનામાં ઘણો જુસ્સો માલમ પડતો હતો. શરીર શક્તિ કરતાં તેનામાં મનોબળ વિશેષ પ્રબળ હતું. તેને કોઇ પણ મુશ્કેલી નડતી ત્યારે તે કહેતો કે, "મુશ્કેલી એજ આપણો ખોરાક છે; હું તો તેના પરજ જીવું છું અને તે મને ઘણી માફક આવે છે." તેનામાં કુંપદ વધારે

દેખાતું હતું. તેના પોષાક, રીતભાત, બોલવા ચાલવા વગેરેમાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું; પણ પોતાની ઉંચી પદવીને તે સઘળાં ઘણાં જરૂરનાં છે એમ તે માનતો હતો. એક અંગ્રેજ લેખક કહેછે, કે "તે એક 'અંગ્રેજી સુલતાન' જેવો દેખાતો હતો."

---

૫૫. માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ અને તેની રાજનીતિ.

ફ્રાન્સિસ રૉડન હેસ્ટિંગ્સને નાનપણથીજ લશ્કરી નોકરી તરફ ઘણો પ્રેમ હતો તેથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો થયો કે તરતજ સત્તર વરસની કુમળી વયે તે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો. ત્યાં ઉત્તરોત્તર પદવી પ્રાપ્ત કરી ઘણી કીર્તિ મેળવી. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહ દરમિઆન તેણે અમેરિકામાં બહુ બહાદુરી બતાવી. ઈ. સ. ૧૭૯૩માં તેના પિતા મરણ પામ્યા એટલે તેને લૉર્ડ મોઇરાનો ઇલ્કાબ મળ્યો.

લૉર્ડ મિન્ટો નામનો ગવર્નર જનરલ હિંદુસ્તાનથી સને ૧૮૧૩માં પાછો આવ્યો હતો તેની જગ્યાએ હેસ્ટિંગ્સની નિમણુક થઇ. ગવર્નર જનરલના હોદ્દા વાસ્તે તે પૂરેપૂરો લાયક હતો કારણ કે એનામાં દૃઢ નિશ્ચય, ઉદાર વૃત્તિ, અને ચારિત્ર્ય બળ ઘણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં. તે ઉપરાંત તે ઘણોજ પ્રામાણિક અને એક વચની હતો; વળી એક બહાદુર લડવૈયા તરીકે અમેરિકામાં તેણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. આ સર્વ ગુણને લીધે તેની નિમણુક સઘળાને પસંદ પડી.

ઇંગ્લંડમાં જ્યારે તે હતો ત્યારે માર્કિવસ વેલસ્લીની રાજનીતિ તેણે વખોડી કાઢી હતી. તેનું કહેવું એવું હતું કે હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓના કજીઆમાં અંગ્રેજ સરકારે શા માટે વચ્ચે પડવું જોઇએ? તેમને તેમનું કામ કરવા દેવું જોઇએ." પરંતુ જેવો તે અહીં આવ્યો કે તરતજ તેને માલમ પડયું કે વેલસ્લીની રાજનીતિ યોગ્ય હતી.

કંપનીના કારોબારી મંડળને ઇંગ્લંડમાં હેસ્ટિંગ્સે સવિસ્તર સમાચાર મોકલાવ્યા અને વધુમાં જણાવ્યું કે મરાઠા અને પિંઢારાઓ તોફાન મચાવી રહ્યા છે. ત્યાંથી એવો પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે, "તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો." આથી લૉર્ડ વેલસ્લીએ શરૂ કરેલું કામ તેણે હાથમાં લીધું અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાનો અમલ વધારવા તેણે યોગ્ય પગલાં લીધાં.

---

૫૬. માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ અને પિંઢારા.

હેસ્ટિંગ્સને પ્રથમ પિંઢારા લોક સાથે બાથ ભીડવી પડી. પિંઢારા નામની એક જાત તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ત્રાસ વર્તાવી રહી હતી. તેઓ લૂટફાટ કરતા અને લોકોને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતા હતા. કેટલાક પિંઢારા જાટ જાતના હતા અને કેટલાક અફગાનો હતા. તેઓ નાની ટુકડીઓમાં ઠામ ઠામ ફરતા, ઘણી ઝડપથી ગરીબ લોકોપર ઓચીંતો છાપો મારી તેમનાં ગામો લૂટતા અને તેમને નિર્દયપણે કાપી નાખતા. તેઓ ઘણા કઠોર હૃદયના હતા. દયા શું છે તે બાબત તે અજ્ઞાન હતા. પુરુષ અથવા સ્ત્રી જે કોઇ તેમના સપાટામાં આવતું તેને તેઓ ક્રૂરતાથી મારી નાખતા. આખા મદ્રાસ ઇલાકામાં, નિઝામના પ્રદેશમાં, અને મલબારમાં છૂટા છવાયા ફરતા તેઓ માલમ પડતા હતા. આથી આખી કોમને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢવા હેસ્ટિંગ્સ તત્પર થયો.

અમીરખાન નામના પિંઢારાના એક આગેવાન સરદારને ટોંકનો મુલક આપી, હેસ્ટિંગ્સે બીજા પિંઢારા સાથે લડાઈ ચલાવવા માંડી. જુદાં જુદાં લશ્કર મોકલી તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. હજારો તેમનામાંથી મરણ પામ્યા. વસિલ મહંમદ નામના પિંઢારાએ ઝેર પીધું. કરીમખાન નામનો બીજો સરદાર અંગ્રેજ સરકારને તાબે થયો, પરંતુ ચિતુ નામનો પિંઢારો જંગલમાં નાસી ગયો અને તેને વાઘે ફાડી ખાધો એવું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પિંઢારાનું જોર તોડી પાડવામાં હેસ્ટિંગ્સ ફતેહમંદ નીવડયો. તેમનામાંના થોડા ઘણા બચ્યા તેઓ સલાહ શાન્તિથી ધંધે વળગ્યા અને ફરીથી તેઓએ કદી લૂટફાટમાં ભાગ લીધો નહિ.

નેપાળના ગુરખા લોકો સાથે હેસ્ટિંગ્સને લડાઇમાં ઉતરવું પડયું. ગુરખા લોક હાર્યા અને હિમાલય પર્વતની દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તેમને આપવો પડયો. ત્યાર પછી મરાઠા લોક અંગ્રેજ સરકારની સામે થયા. તેમાં તેઓ હાર્યા અને પેશ્વાનો મુલક લઈ લેવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે હાલ જેમ આપણે જોઇએ છીએ તેમ મુંબઇ ઈલાકાની સરહદ બંધાઈ.

હેસ્ટિંગ્સને લડાઇમાં ઘણું રોકાવું પડયું હતું છતાં તેણે જન સુખાકારી વાસ્તે ઘણો શ્રમ વેઠયો હતો. તેણે રસ્તાઓ, પૂલો, નહેરો વગેરે બંધાવ્યાં અને દેશમાં વેપાર રોજગારને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. દેશની આબાદાની અને વૃદ્ધિના દરેક કામમાં તેણે ઘણો ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લીધો.

તે વૃદ્ધ થયો હતો તોપણ પોતાનું કામ ઘણા ધૈર્ય અને ખંતથી તે કરી શકતો હતો. સને ૧૮૧૩ માં જ્યારે તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે સઘળે તોફાન અને અશાન્તિ પ્રસરી રહેલાં હતાં. પરંતુ સને ૧૮૨૩ માં જ્યારે તે ઈંગ્લંડ જવા નીકળ્યો ત્યારે દરેક મુખ્ય દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવેલું હતું અને બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ બની હતી.

ઇંગ્લંડ ગયા પછી લાંબો વખત તેણે વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ભોગવી નહિ. તે ઘણોજ ઉદાર સ્વભાવનો હતો તેથી પોતાના સમાગમમાં આવનાર માણસોને તે ઘણીવાર પૈસાની મદદ કરતો. પ્રિન્સ ઑવ્‌ વેલ્સ અને તેની વચ્ચે ગાઢ મિત્રાચારી હતી. પ્રિન્સ તેની પાસેથી પૈસાની મદદ લેતો. તે કહેતો હતો કે, "મોઇરો અને હું બન્ને ભાઇઓ જેવા છીએ; જ્યારે એકને પૈસાની જરૂર હોય ત્યારે તે બીજાના ગજવામાં હાથ નાખે એવો અમારો નિયમ છે." આ પ્રમાણે તે પાછલી અવસ્થાએ નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી ગયો. અંતે માલ્ટા નામના ટાપુના ગવર્નર અને મુખ્ય સેનાધિપતિની જગા તેને લેવી પડી. ત્યાં આગળ પોતાના નિયમ પ્રમાણે એક નિષ્ઠાથી નોકરી કરવા લાગ્યો, પરંતુ એની તબીઅત બગડી અને અકસ્માતથી ઘોડા પરથી પડી જઇ તે મરણ પામ્યો. પોતાનો દેહ છોડતી વખતે તેણે કહ્યું હતું કે "મારો જમણો હાથ કાપી નાખવો અને મારી સ્ત્રી મરણ પામે ત્યારે તેની સાથે હાથને દાટવો." તેની ઇચ્છાનુસાર કરવામાં આવ્યું અને અત્યારે તેનો હાથ તેની વ્હાલી પત્ની સાથે પોતાના દેશમાં તેની કબરમાં દટાએલો છે. તે કેટલો પ્રેમાળ હતો તે ઉપલા દૃષ્ટાંત ઉપરથી માલમ પડે છે.

---

૫૭. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિક અને વેલોરનો બળવો.

ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે વિલિઅમ કેવેન્ડિશ બેન્ટિકનો જન્મ થયો હતો. યુરોપમાં લડાઈ સંબંધી થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સને ૧૮૦૩ માં તેને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. તેના જેટલી તરુણ વયે ભાગ્યેજ કોઈ અંગ્રેજ અમલદાર આવા ઉંચા હોદ્દાપર આવ્યો હશે. મદ્રાસ આવી તેને થોડાજ વખતમાં લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનના લોકોને સુખ મળે અને તેમનું કલ્યાણ થાય એવી રાજ પદ્ધતિ બ્રિટિશ સરકારની હોવી જોઇએ. આ તરફ તેણે ધીમે ધીમે પ્રયાસ

કરવા માંડયો. પરંતુ વેલોરમાં એકાએક બળવો ફાટી નિકળ્યો તેમાં તેનું સઘળું ચિત્ત પરોવાયું.

વેલોરમાં લશ્કરી છાવણી હતી. મદ્રાસ સેનાધિપતિએ એવો હુકમ કાઢયો કે સઘળા સિપાઇઓએ અમુક જાતની એક સરખી પાઘડી પહેરવી, અને પરેડ કરતી વખતે કપાળમાં ચાંલ્લો કરવો નહિ તથા કાનમાં કડી પહેરવી નહિ. આથી સિપાઇઓને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ સરકાર તેમને ભ્રષ્ટ કરવા માગે છે તેથી તેમની ધાર્મિક લાગણી ઉશ્કેરાઇ અને બળવો કર્યો, કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે સિપાઇઓ, ટીપુના છોકરાઓ જે વેલોરમાંજ રહેતા હતા તેમને ગાદી અપાવવા માગતા હતા, તેથી તેમણે બળવો ઉઠાવ્યો. બેન્ટિકનો અભિપ્રાય આ બાબત પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું, કે " એક વખત હુકમ કાઢયા પછી રદ કરવામાં આપણી નિર્બળતા દેખાય, માટે બળવાખોરોને શિક્ષા કરવી જોઇએ." એની ઇચ્છાનુસાર બળવો કરનારા આગેવાન પુરુષોને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા થઇ.

આ બનાવથી કંપનીના ડિરેક્ટરોને બેન્ટિકપર અવિશ્વાસ આવ્યો. તેમને એમ લાગ્યું કે પોતાના નોકરીમાં જેટલો જોઇએ તેટલો એ જાગૃત રહ્યો નહિ. અને તેની ગફલતના પરિણામે કદાચ ભવિષ્યમાં એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે તેને પહોંચી વળવા બ્રિટિશ સરકાર સમર્થ થાય નહિ. આથી તેને ઇંગ્લંડ પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. ઇંગ્લંડ જઇ તેણે પોતાના બચાવમાં ઘણી દલીલો રજુ કરી પણ ડિરેક્ટરોએ પોતાનો હુકમ રદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી બેન્ટિકે યુરોપમાં ઘણી ઉંચી પદવીઓ ભોગવી, ઍમહર્સ્ટ હિંદુસ્તાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની નિમણુક કરવામાં આવી. આ નિમણુકથી તેનું કલંક ધોવાઇ ગયું. સને ૧૮૨૮ માં હિંદુસ્તાન આવી તેણે પોતાના હોદ્દાનો ચાર્જ લીધો.

ઠગ લોકોનાં ટોળે ટોળાં તે વખતે જોવામાં આવતાં હતાં. તેઓ મુસાફરોને લૂંટી લઇ તેમના પ્રાણ લેતા. ગામડીઆનો વેષ લઇ મુસાફરો સાથે દોસ્તીનો ડોળ કરતા અને તેમને ફસાવી ગળામાં રૂમાલ નાખી ફાંસો દઇ તેમને મારી નાખતા તેઓ એમ માનતા હતા કે આવા ઘોર કૃત્યથી કાલિકા માતા પ્રસન્ન થાય છે. તેમનો ત્રાસ મધ્ય હિંદમાં ફેલાઇ છેક દક્ષિણ સુધી પ્રસર્યો હતો. બેન્ટિકે આવા ઠગ લોકોને શોધી

કાઢી તેમને શિક્ષા કરવા સારૂ અમલદારો નિમ્યા. આ કામમાં મેજર સ્લીમન નામના અંગ્રેજ સરદારે ઘણી સારી સેવા બજાવી અને એને લીધેજ આ આપત્તિમાંથી હિંદુસ્તાન મુક્ત થયું. આશરે ૨,૦૦૦ ઠગ લોકને પકડવામાં આવ્યા અને તેમાંના ૧૫૦૦ ને યોગ્ય શિક્ષા થઇ.

---

૫૮. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક અને તેણે કરેલા સુધારા.

હિંદુસ્તાનમાંથી સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવાને માટે બેન્ટિકને ધન્યવાદ ઘટે છે. જ્યારે પતિનું મરણ થતું ત્યારે તેની સ્ત્રી તેની પાછળ બળી મરતી હતી. મહાન અકબરે આ ક્રૂર ચાલ અટકાવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા પણ તેને કોઇએ મદદ આપી નહિ તેથી તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડયો હતો. દિન પ્રતિદિન સતીઓની સંખ્યામાં વધારો થતો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમની મરજી વિરૂદ્ધ તેમના પતિના શબ સાથે બાળી મૂકવામાં આવતી હતી. તેમને કોઈ વખત તેમનાં સગાં વહાલાં કેફી વસ્તુ પીવડાવી દેતાં જેથી પોતાનું સર્વ ભાન ખોઇ આવેશમાં ને આવેશમાં પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપવા તેઓ તત્પર થતી. આ ચાલને વિષે તે વખતે એવું કહેવામાં આવતુ હતું કે તેમાં ધર્મનો સમાવેશ થાય છે, અને કોઈ પણ ધાર્મિક કામમાં હાથ ઘાલવો એ વાજબી ગણાય નહિ; પરંતુ દ્વારકાનાથ ટાગોર અને રામ મોહનરાયે આ અધમ રિવાજને બહુજ વખોડી કાઢયો અને જણાવ્યું કે સતી થવાના રિવાજને ધર્મની સાથે કાંઇ સંબંધ નથી.

બેન્ટિકના પહેલાં આવેલા ગવર્નર જનરલો આ ઘોર અને નિર્દય કૃત્યથી કંટાળી ગયા હતા પણ દેશીઓના રીત રિવાજમાં વચ્ચે પડવું તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમ છતાં જેટલું બન્યું તેટલું તેમણે કર્યું. તેમણે એવો હુકમ કાઢયો હતો કે જે સ્ત્રી સતી થવા માગતી હોય તેને કોઇ પણ કેફી વસ્તુ પીવડાવવી નહિ અને તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ચીતામાં બાળી મૂકવી નહિ. તે ઉપરાંત એ બાબતની ખબર મૅજીસ્ટ્રેટને આપવી. તેઓ એમ ધારતા હતા કે આવાં પગલાંથી રિવાજ ધીમે ધીમે નાબુદ થઇ જશે. પરંતુ માત્ર બંગાળામાં એક વરસ દરમિઆન ૮૦૦ વિધવાઓ જીવતી બળી મુઇ હતી.

બેન્ટિકના વખતમાં આ રિવાજનું જોર વિશેષ વધ્યું હતું તેથી તેને કેમ નાબુદ કરવો એ બાબત પર તે ઊંડો વિચાર ચલાવ્યા કરતો

હતો. દરમિયાન ટાગોર અને રામ મોહનરાય તરફથી એને ઘણો સારો ટેકો મળ્યો તેથી હિંમત પકડી. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે, "સતી થવાનો રિવાજ ગેરકાયદેસર છે અને જે કોઇ એ કામમાં મદદગાર થશે તેના પર ફોજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે." આ પ્રમાણે બેન્ટિકે આ ક્રૂર રિવાજ બંધ કર્યો. અને અસંખ્ય વિધવાઓની આશિષ મેળવી.

આ સિવાય પણ હિંદુસ્તાનના લોકો વાસ્તે તેણે ઘણા સુધારા કર્યા. દેશીઓને પોતાની લાયકાત મુજબ ઉંચી જગાઓ મળવા માંડી. એને લીધેજ હાલ દેશીઓ સરકારી નોકરીમાં ઉંચી પાયરીઓ ભોગવે છે. તે ઉપરાંત મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેણે અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપી. જેથી દેશીઓ અંગ્રેજી ભાષા શીખી પોતાની લાયકાત વધારી શકે. હાલ હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્થળે વસતા લોકો પોતાના વિચારો અંગ્રેજી મારફત આપ લે કરી શકે છે તેને માટે આપણે તેને આભારી છીએ.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી તે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો અને ૧૮૩૯ માં ૫૫ વરસની વયે મરણ પામ્યો.

---

૫૯. સીખ લોક અને રણજીતસિંહ.

પંદરમા સૈકામાં જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ધાર્મિક યુદ્ધો થયા કરતાં હતાં તે અરસામાં સને ૧૪૬૯ માં નાનકશાહ નામના એક પુરુષનો જન્મ થયો. તે મોટો થયો ત્યારે મુસલમાન અને હિંદુ ધર્મનું સમાધાન કેવી રીતે થાય તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તે એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે સઘળાં પ્રાણીઓનો સરજનાર અનાદ્યનંત ઇશ્વર એક છે, નેથી મુસલમાન તથા હિંદુઓએ હળીમળી ચાલવું જોઇએ. તેણે હિંદુઓને કહ્યું કે, "તમે મૂર્ત્તિપૂજા તથા નાતજાતના ભેદ કાઢી નાખો અને એકજ ઇશ્વરની ભક્તિ કરો." તેજ પ્રમાણે મુસલમાનોને ઉપદેશ આપી તેણે કહ્યું કે, "ગાયનો વધ તમારે કરવો નહિ અને બીજા પંથના લોકને હેરાનગતી આપવી નહિ." આ પ્રમાણે તેણે એક નવો પંથ સ્થાપ્યો. તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને જોડાયા. તેઓ પોતાને સીખ કહેવડાવવા લાગ્યા અને નાનકને પોતાના ગુરુ તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યો.

સને ૧૫૩૫ માં નાનકનું મૃત્યુ થયું. એના પછી ચોથા ગુરુ રામદાસે અમૃતસર સ્થાપ્યું અને પાંચમા ગુરુએ પોતાની પહેલાના ગુરુઓનાં વચનામૃતોના સંગ્રહને ગ્રંથનું નામ આપી દેવસ્થાનમાં તેનીજ પ્રતિષ્ઠા કરી. છઠ્ઠા ગુરુ

ગોવિંદે તરવાર હાથમાં લીધી, સીખોને શિકારી અને માંસાહારી બ-નાવ્યા તથા મોગલો સામે લડવા માંડયું. તેમનામાં ધર્મના ઐક્યનું બીજ રોપાયું અને ધીમે ધીમે રાજવ્યવસ્થા તથા લડાયક વૃત્તિ અને કેળવણી પણ દાખલ થયાં. ધીમે ધીમે સીખ લોકોએ સતલજ અને જમનાના પ્ર-દેશમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા અને મોગલાઇની પડતીનો લાભ લઇ પ્રથમ સરહિંદ અને લાહોરના પ્રાંતો જીત્યા. પછીનાં વીસ વર્ષમાં કાશ્મીરથી મુલતાન સુધીનો મુલક તેમના હાથમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં કાબુલના ઝમાન-શાહે રણજીતસિંહ નામના એક તરુણ સરદારને રાજાનો ઇલ્કાબ આપ્યો.

રણજીતસિંહ સીખ લોકોનો સૌથી બલવાન સરદાર હતો. તે સિંહ જેવો બહાદુર હતો તેથી સર્વ તેને 'પંજાબનો સિંહ' કહેતા હતા. તેણે સીખ સરદારોને હરાવી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને પોતાનું બળ વધાર્યું. લશ્કરને તાલીમ આપવા માટે ફ્રેંચ તથા ઇટેલિઅન સરદારોને તેણે પોતાના રાજ્યમા રાખ્યા. આથી સીખ પ્રજાનું લડાયક બળ ઘણું વૃદ્ધિ પામ્યું.

રણજીતસિંહનું શરીર કદાવર નહોતું; વળી માંદગી અને શિત-ળાને લીધે તે ઘણો બેડોળ થયો હતો અને એક આંખ તેણે ગુમાવી હતી. એ ઉપરાંત તેનું ડાબું અંગ લકવાથી શિથિલ થએલું હતું છતાં તેનામાં શક્તિ અસાધારણ હતી. જ્યારે તે ઘોડે બેસતો ત્યારે એક કાબેલ લડવૈયા જેવો દેખાતો હતો. તેને જોઇનેજ સઘળા મનુષ્ય છક થઇ જતા અને તેના મુ-ખમાંથી નીકળતા શબ્દ ઝીલી લેતા.

૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે દરમિઆન તેણે એવી ચાલાકી અને હોશિયારી બતાવી કે અંગ્રેજ સરકારે તેની સાથે મિત્રાચારી કરી. જીવ્યો ત્યાં સુધી તે અંગ્રેજનો મિત્ર રહ્યો, પરંતુ એના છોકરા દુલિપસિંહના વખતમાં સીખ લોકોમાં સંપ રહ્યો નહિ. સીખ લશ્કર દિન પ્રતિ દિન વધીને સ-વાલાખ જેટલું મોટું થયું હતું, અને અંગ્રેજી લશ્કર સાથે પોતાનું બળ અજમાવવા તત્પર થઇ રહ્યું હતું. આથી સીખ સરાદારોએ અંગ્રેજો સાથે લડાઇ જોડી.

બે સીખ વિગ્રહો થયા તેમાં સીખ સરદારો બહુ દક્ષતાથી લડયા. ફિરોજપુર અને ચિલીઅનવાલાની લડાઈ આગળ તેમણે ઘણીજ બહા-દુરી બતાવી. તેમના ઘણા માણસોની ખુવારી થઇ તોપણ તેઓ હિંમત હાર્યા નહિ; પરંતુ ગુજરાતની લડાઇમાં ભારે તોપખાનું અંગ્રેજ લશ્કરને આવી મળ્યું અને કંપનીના પાયદળના ધસારા સામે સીખ લશ્કર ટકી

શક્યું નહિ. તેમની ઘણી ટુકડીઓ કપાઇ ગઈ અને અંતે તેમને શરણ થવું પડયું. પંજાબનો મુલક બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દઈ તેનો રાજ-વહીવટ સર જૉન લૉરેન્સના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. તેણે પંજાબમાં ઘણા સુધારા વધારા દાખલ કર્યા અને પરિણામે આખો પ્રાન્ત આબાદ થયો. સીખ સિપાઇઓની અડગ હિંમત અને શુરાતન અંગ્રેજ સરકારે જોયાં હતાં તેથી તેમને અંગ્રેજ લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. તેઓએ ૧૮૫૭ના બળવામાં અંગ્રેજી રાજ્યની ઘણી સારી સેવા બજાવી. હમણાના મહાન યુરોપિઅન વિગ્રહમાં પણ પોતાની કીર્તિ જાળવી રાખી બ્રિટિશ લશ્કરની સાથે રહી તેઓ ઘણી બહાદુરીથી લડયા છે.

૬૦. લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને દેશી રાજ્યો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીનો જન્મ સને ૧૮૧૨ ના એપ્રિલની ૧૨ મી તારીખે થયો હતો. એનો પિતા કેનેડામાં ગર્વનર જનરલ હતો તેથી એની બાલ્યાવસ્થામાં તે ત્યાં ઉછર્યો હતો. દશ વરસની વયે ઇંગ્લંડ આવી હેરોની પ્રખ્યાત શાળામાં વિદ્યાર્થી જીવન ગાળવા લાગ્યો. માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સે પણ ત્યાંજ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો તેથી હિંદુસ્તાનથી તે પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાની નિશાળની તેણે મુલાકાત લીધી, ત્યાં તેનો અને ડેલહાઉસીનો પ્રથમ મેળાપ થયો. હેસ્ટિંગ્સે હેરોની શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને બબે પોંડની બક્ષીસ આપી. આથી તરુણ ડેલહાઉસીના મગજ પર ઘણી ઉંડી અસર થઈ અને તે પણ એવું સારૂં કામ કરી નામના મેળવે એવા દિવસની રાહ જોવા લાગ્યો.

પ્રાથમિક કેળવણી લઇ ઉચ્ચ કેળવણી લેવા તે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ત્યાં પોતાની હોશિયારીથી સઘળાને ચકિત કર્યા. અંતે સને ૧૮૩૩ માં ત્યાંની ડીગ્રી મેળવી જન સેવા કરવા તે તત્પર થયો. એની કીર્તિ ઘણી ફેલાઇ અને ૩૫ વરસની યુવાન વયે હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની નિમણુક કરવામાં આવી. સને ૧૮૪૮ના જાન્યુઆરિ માસની ૧૨ મી તારીખે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. બોલવા ચાલવાની ઢબ તથા સામાન્ય રીતભાતથી જે કોઇ તેના પરિચયમાં આવતા તેઓ એને વાસ્તે ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય બાંધતા. તેનું માનસિક તથા શારીરિક બળ એટલું તો પ્રબળ હતું કે આઠ વરસ દરમિયાન ઘણીજ ખંતથી તે પોતાનું કામ બજાવી શક્યો. ટુંક સમયમાં હિંદના લાભાર્થે

જેટલું એ કરી શકયો તેનો ચોથો ભાગ પણ બીજો કોઈ કરી શકત નહિ એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

પ્રાત:કાળમાં સૂર્ય ઉગતાં તે હંમેશ ઊઠતો. પોતાના નિત્ય કર્મમાંથી પરવારી ૯ વાગે કામ શરૂ કરી સંધ્યાકાળ સુધી તે જરાપણ વિશ્રાંતી લેતો નહિ. નોકરીને અંગે ટાઢ તડકો વેઠવો પડતો ત્યારે તે જરા પણ કંટાળી જતો નહિ; બલ્કે જેમ શ્રમ વધારે વેઠવો પડતો તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો અને એક ચિત્તથી પોતાના કામમાં પ્રવર્તતો.

તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે હિંદનો ઘણો ભાગ બ્રિટિશ સત્તા તળે આવેલો હતો. સઘળે આબાદી માલમ પડતી હતી અને પ્રજા નિર્ભયપણે પોતાનું કામ કરી શકતી હતી. પરંતુ જે મુલક દેશી રાજાઓના તાબામાં હતો ત્યાં થોડે ઘણે અંશે ગેરવ્યવસ્થા અને અશાન્તિ દેખાતાં હતાં. તેણે તેવાં રાજ્યોને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવા નિશ્ચય કર્યો. અયોધ્યાના નવાબની બેદરકારીને લીધે રૈયત ઘણી હેરાન થતી હતી ડેલહાઉસીએ નવાબને તેની રાજનીતિ સુધારવા સૂચવ્યું પરંતુ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે કંપનીના ડિરેક્ટરોની પરવાનગીથી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી સતારા, ઝાંસી, નાગપુર વગેરે રાજ્યો ને બ્રિટિશ પ્રદેશ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યાં. રૈયતને આથી બ્રિટિશ રાજ્યના આશ્રયનો અનહદ લાભ મળ્યો અને તે સુખચેનમાં દિવસ ગાળવા લાગી.

૬૧. લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને તેણે કરેલા સુધારા.

ઇંગ્લંડમાં વરાળથી ચાલતાં એન્જિનોની શોધ થઇ હતી, અને ઠામ ઠામ લોઢાની સડકો મારફતે મુસાફરો આગગાડીમાં બેસી ઘણી ઝડપથી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે દૂર દેશાવર જઈ શકતા હતા. તે ઉપરાંત ત્યાં તારનાં દોરડાં નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેની મારફતે લોકો એક ગામથી બીજે ગામ સંદેશા મોકલાવતા હતા. ડેલહાઉસીના અમલ દરમિઆન ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. ઉત્તરની પ્રજા દક્ષિણની પ્રજાના ગાઢા સંબંધમાં આવે તથા પોતાના માલની આપ લે કરી શકે એવા હેતુથી હિંદુસ્તાનમાં આવાં સાધનો ડેલહાઉસીએ પ્રથમ દાખલ કર્યાં. આજથી આસરે ૬૦ વરસ ઉપર તેણે પ્રથમ અહીં લોઢાની સડકો નખાવી અને આજે ૩૦,૦૦૦ થી પણ વધારે માઈલની રેલ્વેની સડકો બંધાઈ ગઈ છે. હાલ તારનાં દોરડાં મારફત

આપણે ઘણી ઝડપથી દૂર દેશાવર સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ, તેથી પણ આપણે તેને આભારી છીએ.

અસલના વખતમાં ટપાલખાતું નહોતું અને માણસો ખેપીઆ મારફતે કાગળો મોકલાવતા હતા તેમાં બહુ મુસ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી. લૂટારા ખેપીઆને માર્ગમાં લૂટી લેતા અને રેલ્વે ગાડીઓ તે વખતે બંધાઈ નહોતી તેથી તેમને દૂર દેશ જતાં ઘણા દિવસ વીતી જતા. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ ટપાલ ખાતું કાઢયું. હાલ અર્ધા આનાની કિંમતે હિંદુસ્તાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ માઇલ સુધી કાગળદ્વારા આપણે સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત એના રાજ્ય દરમિઆન બીજા ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા. તેણે ઘણી નવી શાળાઓ ઉઘાડી અને તેમાં દેશી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ મળી શકે એવી સર્વ ગોઠવણ કરી. હાલ ૨,૦૦,૦૦૦ થી પણ વધારે નિશાળો છે તેનો લાભ અસંખ્ય બાળકો આનંદપૂર્વક લે છે; વળી એણે જન સમાજના લાભાર્થે ઘણે સ્થળે નહેરો ખોદાવી. ગંગા નદીની નહેર દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. જે પ્રદેશમાંથી તે વહે છે તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે, અને પ્રજા તથા ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

આવાં સાધનોથી હિંદુસ્તાનના જુદે જુદે સ્થળે વસતા લોક એક બીજા સાથે ઘાડા પરિચયમાં આવ્યા. વેપારમાં વૃદ્ધિ થઈ. મદ્રાસના વેપારીઓ મુંબઇના વેપારીઓ સાથે વેપાર ચલાવવા લાગ્યા અને મુંબઇનો માલ પંજાબ અને બંગાળામાં જવા માંડયો. વેપાર રોજગારમાં તથા દુકાળના સમયમાં આગગાડી એક ઇશ્વિરી બક્ષીસ સમાન થઇ પડી છે. ટુંકામાં કહીએ તો આખા હિંદુસ્થાનમાં જાગૃતિ થઇ અને લોકો માંહોમાંહેના કજીઆ કંકાસ વિસરી ગયા.

આ સઘળાં સુખનાં સાધનો અને તેનાં પરિણામ વાસ્તે આપણે સર્વ લૉર્ડ ડેલહાઉસીને આભારી છીએ. આઠ વરસ દરમિઆન અથાગ મહેનત લઇ દેશમાં સુવ્યવસ્થા કરી તેમાં તેને ઘણી વિટંબણા પડી પણ તેની તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. પોતાની વહાલી સ્રી સને ૧૮૫૩ માં મરણ પામી અને ત્યાર પછી એના શરીરની સ્વસ્થતા જળવાઇ નહિ. ડાકટરોએ એને હોદ્દાનું રાજીનામું આપવા સલાહ આપી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, " જે કામ મેં માથે લીધું છે તે મારે પરિપૂર્ણ કરવું જોઇએ અને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી હજુ હું અહીં રહેવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર છું. " ત્યાર પછી આગલી વાર્તામાં કહ્યા મુજબ તેણે અયોધ્યાનો મુલક સને ૧૮૫૬

ના ફેબ્રુઆરિ મહીનામાં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પોતાની તબીઅતમાં વધારે બગાડો થવાથી તેણે ફેબ્રુઆરિ મહીનાની છેલ્લી તારીખે પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "આ મહીનો ૨૯ દિવસનો છે એટલું સારૂં છે કારણ કે હવે એક બે દિવસ પણ વધારે ટકવાની મારામાં શક્તિ નથી." હિંદુસ્તાનની આબોહવા એને માફક આવ્યાં નહિ છતાં તેણે પોતાનું કામ એકનિષ્ઠાથી કર્યું. પરિણામે એનું શરીર તદ્દન નિર્બળ થઈ ગયું. ઇંગ્લંડ ગયા પછી ચાર વરસમાં ૪૮ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો.

૬૨. ૧૮૫૭ નો બળવો અને દિલ્હીનો છેલ્લો ઘેરો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસી પછી લૉર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલના ઓદ્દા ઉપર આવ્યો. તેના અમલ દરમિઆન દેશી સિપાઇઓએ બળવો કર્યો. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ લોક કલ્યાણ વાસ્તે ઘણા ફેરફાર અને સુધારા કર્યા હતા; પરંતુ લોકો આશિક્ષિત હોવાથી તેમને આ સુધારા ગમ્યા નહિ. આગગાડી અને તારનાં દોરડાંથી તેઓ ભયભીત થવા લાગ્યા. તેઓ તો એમજ માનતા હતા કે લોઢાની સડકો અને તારનાં દોરડાંથી બ્રિટિશ સરકાર દેશને બાંધી લેવા ધારે છે, અને અંગ્રેજી ભાષા શાળાઓમા દાખલ કરી બધાને ખ્રિસ્તિ કરવાનો તેમનો ઇરાદો છે; વળી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કરેલાં રાજ્યોએ આ મતને પુષ્ટિ આપી અસંતોષમાં વધારો કર્યો. તેઓ એવી આશા રાખવા લાગ્યા કે જો દેશમાં બળવો થાય અને બ્રિટિશ સત્તા થોડી ઘણી હચમચી જાય તો તેનો લાભ લઇ તેઓ પોતપોતાનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરી શકે.

બળવાખોરોના મદદગારોમાં છેલ્લા પેશ્વા બાજીરાવનો દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ અગ્રેસર હતો. અંગ્રેજ સરકારે તેનું પેન્શન બંધ કર્યું હતું તેથી મનમાં તેમની સામે વૈરભાવની લાગણી રાખતો હતો; વળી મોગલવંશનો છેલ્લો રાજા મહંમદ બહાદુરશાહ એવી ઉમેદ ધરાવતો હતો કે બળવાને પરિણામે તેને તેના વંશજોની ગાદી પાછી મળે અને મોગલ પાદશાહ થઇ દિલ્હીની ગાદી પર તે તખ્તનશીન થાય. અયોધ્યાના નવાબ તથા ઝાંસીની રાણી પણ આ સામાન્ય ઉશ્કેરણી અને અશાન્તિનો લાભ લેવા ચૂક્યાં નહિ.

આવા સંજોગોમાં દેશી સિપાઇઓને અસંતોષનું એક બીજું નવું કારણ મળ્યું. નવી જાતની બંદુકો તેમને આપવામાં આવી તેમાં જે ટોટી

મૂકવાની હતી તેને ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી લગાડેલી છે એવી વાત બંગાળા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઇ. આથી મુસલમાન તથા હિંદુ સિપાઇઓનાં દિલ દુખાયાં અને પોતાના અમલદારોની સામા થવા અને અયોગ્ય વર્તણુક ચલાવી.

બહેરામપુરની છાવણીમાં એક દેશી પલટણ રહેતી હતી. એણે ૧૯મી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૮૫૭માં બળવો કર્યો, અને અંગ્રેજ અમલદારોના બંગલાઓ સળગાવી મૂકયા. આ વાત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પ્રસરી અને તેનો ચેપ મીરતની છાવણીને પણ લાગ્યો. મીરતની પલટણ સાથે બીજી પલટણના સિપાઇઓ તેમજ બીજા બળવાખોરો ભળ્યા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારો તથા તેમનાં બૈરાં છોકરાંને કતલ કર્યાં, બંગલાઓ બાળી મૂકયા, અને પછી સર્વે મોગલપાદશાહની રાજધાની દિલ્હી શહેર તરફ વળ્યા.

તા. ૧૧ મી મેની સવારમાં બળવાખોરો દિલ્હી શહેરમાં પેઠા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારોને, અને તેમની સ્ત્રીઆને કતલ કર્યાં, મોગલપાદશાહને તખ્તનશીન કરી તેની આણ ફેરવી અને દારૂગોળાના ખજાના ઉપર ધસારો કર્યો. આ પ્રમાણે દિલ્હી શહેર બળવાખોરોને હાથ ગયું. આ વાતની ખબર પડતાં મીરતથી થોડુંક અંગ્રેજ લશ્કર સાંજ થતાં પહેલાં આવી પહોંચ્યું, પરંતુ બળવાખોરાના પ્રમાણમાં એ લશ્કરને એમને એમ બેસી રહેવું પડયું. આખરે બહાદુર નિકલ્સનની સરદારી નીચે પંજાબથી કેટલુંક અંગ્રેજોનું તથા સીખ અને ગુરખાઓનું લશ્કર અસાધારણ ઝડપથી કૂચ કરીને આવી પહોંચ્યું અને દિલ્હીપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય થયો.

અંગ્રેજોએ શહેરના કોટ ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો. તેમના પ્રત્યુત્તરમાં સિપાઇઓએ પણ બંદુકો ફોડવા માંડી. અંતે ખાઇમાં સીડી ગોઠવી દેવામાં આવી અને નિકલ્સન સૌથી પહેલો ખાઇમાં ઉતરી, સીડી ચઢી કોટ ઉપર જઈ ઉભો. આથી એના લશ્કરમાં હિંમત આવી અને તે પણ તેની પાછળજ ચઢયું. કેટલાક અંગ્રેજ સિપાઇઓ જુદે જુદે ઠેકાણે ધસારો કરવા લાગ્યા, અને શહેરના દરવાજા દારૂગોળાથી ઉરાડી તેમાં દાખલ થયા. આમ પોતાની ફરજ બજાવતાં અનેક નરવીરો પડયા. નિકલ્સન પોતાના લશ્કરને મોખરે ગોળીથી ઘવાયો. ૭ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં ભારે જંગ મચ્યો. અંતે બ્રિટિશ લશ્કરને ફતેહ મળી, મોગલ પાદશાહ પકડાયો, અને તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હી પુરેપુરૂં અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું.

દિલ્હીનો ઘેરો ચાલતો હતો તે દરમિઆન કાનપુર અને લખનૌમાં

બળવો અસાધારણ જોસથી સળગી ઊઠ્યો. કાનપુરમાં નાનાસાહેબે સેંકડો અંગ્રેજ પુરુષોને, અબળાઓને, અને બાળકોને અતિ ઘાતકી રીતે વિશ્વાસઘાત કરીને કતલ કરી નાખ્યાં. તેમનાં મડદાં તેણે કાનપુરના એક કુવામાં નાખ્યાં, અને અંગ્રેજ લશ્કર સામે લડવા તત્પર થયો, પરંતુ બ્રિટિશ લશ્કર જ્યારે કાનપુર નજદીક આવી પહોંચ્યું ત્યારે તે હિંમત હાર્યો અને નાસી ગયો. તે ક્યાં ગયો અને તેનું શું થયું તે વિષે ખરી હકીકત બહાર આવી નથી પણ નેપાળના જંગલોમાં રવડી રઝળી મરી ગયો એવું ધારવામાં આવે છે. ઝાંસીની શૂરવીર રાણી લડાઇમાં પુરુષને વેષે લડતી મરાઈ અને નાનાસાહેબનો સેનાપતિ તાત્યાટોપી કેદ પકડાયો અને આખરે એને ફાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે બળવો દાબી દેવામાં આવ્યો અને દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી. આ બળવો 'સિપાઇઓનો બળવો' તે નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે કારણ કે એ બળવામાં દેશી સિપાઇઓએજ ભાગ લીધો હતો. હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ બ્રિટિશ રાજ્યના ફાયદા અનુભવ્યા હતા તેથી તે તદ્દન અલગ રહી હતી. પંજાબ પ્રાન્ત માત્ર થોડા સમય ઉપરજ જીતી લેવામાં આવ્યો હતો તોપણ સીખ લોકો અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે ઘણા વફાદાર રહ્યા. તેમણે બળવામાં જરા પણ ભાગ ન લીધો એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સરકારને કીમતી મદદ આપી.

બળવા પછી હિંદુસ્તાનની રાજપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાન પરથી ઈસ્ટ ઈંડિઆ કંપનીની હકુમત કાઢી નાખી ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે સઘળો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ઇંગ્લંડનાં રાણી વિકટોરિઆ હિંદુસ્તાનનાં પણ રાણી થયાં. તેમણે હિંદમાં સર્વ ઠેકાણે જાહેર કર્યું કે, "મારા રાજ્ય દરમિઆન હિંદુ કે મુસલમાન સર્વ સાથે એક સરખી રીતે વર્તવામાં આવશે. જ્ઞાતિ કે ધર્મની બાબતમાં કોઇને હેરાનગતિ થશે નહિ. બધાને સમાન હક મળશે અને એક સરખા કાયદાથી બધાનો ન્યાય થશે." આ શબ્દોથી દરેક હિંદ નિવાસીના હૃદયને શાન્તિ થઈ અને તે ભલાં રાણીને સર્વ અંતઃકરણ પૂર્વક ચહાવા લાગ્યા. મહારાણી પોતે હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે નહિ તેથી પોતાને બદલે રાજ્ય કરવા સારૂ પોતાના પ્રતિનીધિ તરીકે એક ઉંચી પદવીના ઉમરાવને મોકલવો એવું તેમણે નક્કી કર્યું. એવા ઉમરાવને વાઇસરૉય કહે છે. આથી લૉર્ડ કૅનિંગ હિંદુસ્તાનનો પહેલો વાઈસરૉય થયો. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં વિકટોરિઆએ કૈસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને પોતાના વાઇસરાયો મારફત ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું; પરંતુ

ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરિ માસમાં આ ભલાં અને માયાળુ રાણી દેવલોક પામ્યાં. તેમના મરણની ખબર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ ત્યારે સર્વ ઠેકાણે શોક વર્તાઈ રહ્યો અને અદ્યાપિ મહારાણીના ઉત્તમ ગુણોની છાપ દરેક હિંદનિવાસીના અંતઃકરણમાં ઉંડી પડેલી છે.

---

૬૩. હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ રાજપદ્ધતિ અને તેથી થતા ફાયદા.

લૉર્ડ રિપન.

લૉર્ડ કૅનિંગ પછી અત્યાર સુધીમાં ૧૪ વાઈસરૉય હિંદમાં અમલ કરી ગયા છે. વૉરન હેસ્ટિંગ્સે બ્રિટિશ રાજ્યની બરાબર વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. જીલ્લાઓમાંથી કર વેરા ઉઘરાવવા તેણે કલેક્ટરો નિમ્યા હતા. તેમના ઉપર હાલ કમિશ્નરો મૂકવામાં આવે છે. તેઓ પ્રાંતના સુબાઓ થઇ તેના ઉપર અમલ ચલાવે છે. તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા ગવર્નર અને વાઇસરૉય હોય છે. તેઓ પોતાની કાઉન્સિલની મદદથી આખા હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચલાવે છે.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછીના ગવર્નર જનરલોએ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હદ વધારી અને ધીમે ધીમે અહીંના વતનીઓને ઉંચી પદવીઓ આપવા લાગ્યા. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિકે દેશીઓને તેમની લાયકી અને યોગ્યતા પ્રમાણે મોટી મોટી જગાઓ આપી. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ તેના રાજ્ય દરમિઆન ઘણી અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડી અને તેથી અહીંના વતનીઓ ઉંચી કેળવણી લેવા ભાગ્યશાળી થયા. તેના પછી આસરે ૨૫ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં લૉર્ડ રિપન નામનો વાઇસરૉય અહીં આવ્યો તેને લાગ્યું કે હિંદી પ્રજાએ ધીમે ધીમે પોતાના દેશના રાજકારભારમાં ભાગ લેતાં શીખવું જોઇએ. શરૂઆતનાં પગલાં તરીકે દેશીઓએ પોતપોતાના ગામનો વહીવટ ચલાવવો એવું એણે નક્કી કર્યું. મોટાં મોટાં શહેરમાં સુધરાઇ ખાતાંઓ તેણે સ્થાપ્યાં અને શહેરીઓને તેનો વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો. ત્યારથી શહેરના લોક તે વહીવટ પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે ચલાવે છે. સુધરાઇ ખાતાંઓ પોતાનું કામ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે લૉર્ડ રિપને તેમને કર વેરા વગેરે ઉઘરાવવાની સત્તા આપી. તેઓ હાલ ઘર વેરો, જમીન વેરો, જાજરૂવેરો વગેરે લે છે.

તેમાંથી જન સુખાકારીનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે. જેમ ગામ કે શહેરની સુખાકારી જાળવવા વાસ્તે સુધરાઈ ખાતાઓ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે તેમ તાલુકા અને જીલ્લાઓની દેખરેખ રાખવા માટે લોકલ બોર્ડ (સ્થાનિક મંડળો) નીમવામાં આવે છે. બોર્ડના સભ્યો ગામડાંના લોકોની જરૂરીઆતો ઉપર ધ્યાન આપી તેમનાથી બને તેટલી મદદ આપે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં શહેરો ઘણાં સુધર્યાં છે, જળાશયો અને ગટરો ઘણે સ્થળે બંધાયાં છે અને એકંદરે શહેરની સુખાકારી ઘણી સારી થઇ છે.

આ પ્રમાણે પોતપોતાના ગામ, તાલુકા, અને જિલ્લાનો વહીવટ બરાબર કરી શકે એવી કુશળતા હિંદ નિવાસીમાં આવે તો ધીમે ધીમે પોતાના દેશના રાજકારભારમાં પણ ભાગ લેતાં તેઓ શીખશે એવું લૉર્ડ રિપનનું માનવું હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લૉર્ડ મિન્ટો વાઇસરૉય નિમાયા. તેમણે પોતાની ધારાસભામાં પ્રજાના ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અને પ્રમાણમાં વધારો કર્યો; વળી વાઇસિરૉય અને ગવર્નરની કારોબારી સભામાં એક હિંદી સભાસદ નિમવાની પહેલ પણ તેમણે કરી. આવા સુધારા પ્રાંતિક સભાઓમાં પણ તેજ સમયે કરવામાં આવ્યા. આથી લૉર્ડ રિપનની ઇચ્છાનુસાર હિંદી પ્રજા રાજકારભારમાં ભાગ લેવા લાગી છે.

હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટમાં સમયને અનુસરીને ઘણા સુધારા વધારા કરવામાં આવે છે. જંગલોની પૂરતી દેખરેખ માટે મોટા મોટા અમલદારો નિમવામાં આવે છે. તેઓ જંગલમાંનાં લાકડાં વગેરેનો કેમ સદુપયોગ થાય તે બાબત પર પુરતુ લક્ષ આપે છે. તે ઉપરાંત દેશમાં સુલેહ શાન્તિ જાળવવા પોલિસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે. તેઓ ગુન્હેગારને પકડે છે અને તેમને યોગ્ય શિક્ષાએ પહોંચાડે છે. ન્યાયને વાસ્તે અદાલતો હોય છે તેમાં વ્યાજબી ન્યાય આપવામાં આવે છે. ન્યાયાધીશો પૈસાવાળા કે રાજ્યાધિકારીનો પક્ષ કે લાગવગ લેશ માત્ર પણ ધ્યાનમાં લેતા નથી. આથી બ્રિટિશ તેમની ન્યાયવૃત્તિ વાસ્તે ઘણા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વળી દેશનાં બાળકો, અને મોટી વયનાં છોકરાંની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારે કેળવણી ખાતુ ખોલ્યું છે. તેમાં ઇન્સ્પેક્ટરો અને બીજા અમલદારો કેળવણીની અગત્યતા વિચારી કેળવણીના પ્રચાર વાસ્તે બહુ પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ખાતાંઓ હોય છે. તેમાં હમેશ લોકોપયોગી કામ નિયમિત થયાં કરે છે.

ઉપર કહેલા અમલદાર તથા તેના હાથ નીચેનાં માણસોને સરકાર

પ્રચાર આપે છે. તે ઉપરાંત સામાજિક સંસ્થાઓ જેવી કે નિશાળો, દવાખાનાઓ વગેરે બાંધકામ પર ઘણો ખર્ચ થાય છે, તે માટે નાણાંની જરૂર પડે છે. નાણાં રૈયતે જ પૂરાં પાડવાં એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે તેના લાભ માટે જ એ પૈસા વપરાય છે. આ ઉપરથી બ્રિટિશ સરકાર શામાટે મહેસુલ ઉઘરાવે છે તથા કેટલાક કરો રૈયતપર નાખે તે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. અસલના વખતમાં રાજાઓ સઘળા મહેસુલનો ઉપયોગ પોતાના મોજશોખનાં સાધનોમાં કરતા હતા. જો કોઈ રાજા તેનો થોડો ઘણો ભાગ લોકોપયોગી કામમાં વાપરતો તો તે રાજા ઘણો સારો તથા ભલો કહેવાતો. પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય પદ્ધતિમાં રૈયતનો પૈસો તેનાજ ઉપયોગમાં વપરાય છે. એક રીતે આપણે એકત્ર કુટુંબમાં રહેનારા મનુષ્યના જેવા છીએ; આપણાં સુખ અને આબાદી વાસ્તે આપણે દરેક પોતપોતાનો ફાળો એક સામટા ભંડોળમા આપીએ છીએ.

---

૬૪ છેલ્લી વાર્તા.

મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ પછી તેમના વડા પુત્ર જેઓ વેલ્સના શાહજાદા કહેવાતા હતા તેઓ ઇંગ્લંડના રાજા અને હિંદુસ્તાનના શાહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. તેમણે ૯ વરસ સુધી એક મહાન અને ભલા રાજા તરીકે રાજ કર્યું. તેમના રાજ્ય દરમિઆન હિંદુસ્તાનની રાજનીતિમાં થોડાક ફેરફાર થયા. લૉર્ડ મિન્ટો અને હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મોર્લીએ મહારાણી વિક્ટોરિઆની ઇચ્છા પ્રમાણે શાહેનશાહ એડવર્ડના હુકમથી હિંદુસ્તાનના રાજકારભારમાં ઘણા સુધારા કર્યા. વાઇસરૉયની કાઉન્સિલમાં હિંદના વિદ્વાન પુરુષો બેસી રાજવહીવટમાં ભાગ લેતા થયા છે તે તેમનો જ પ્રતાપ છે. અસલના વખતમાં રાજકીય કામકાજમાં રૈયતનો અભિપ્રાય કે મત કોઈ રાજા લેતો નહિ. રાજાની મરજી તેજ કાયદો હતો; પરંતુ હાલ કાઉન્સિલમાં જે કાયદા ઘડાય છે તેમાં હિંદની પણ સંમતિ તેના ચુંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ મારફત લેવાય છે.

લૉર્ડ મિન્ટો પછી લૉર્ડ હાર્ડિંજ નામના વાઇસરૉય આવ્યા. હિંદ અને તેની પ્રજા વાસ્તે તેમને ઘણી લાગણી હતી તેથી તેઓ ઘણા લોકપ્રિય થયા. તેમણે હિંદની પ્રજાને જણાવ્યું હતું, કે "કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર થાય તથા જનસુખાકારી વધે એવા ઉપાય હું મારા અમલ દરમિ-

આન લેવા ધારૂં છું અને હું આશા રાખું છું કે એ બને સમેમાં દરેક હિંદ નિવાસી તરફથી મને પુરતી મદદ મળશે." તેમનાં વચન પ્રમાણે તેમણે યોજનાઓ ઘડી કાઢી અને આજે તેનાં મીઠાં ફળ આપણે ચાખીએ છીએ.

લગભગ એ અરસામાં આપણા ભલા અને માયાળુ શાહેનશાહ સાતમ એડવર્ડ સ્વર્ગવાસ પામ્યા; તેમની પછી તેમના પુત્ર, અને વિકટોરિઆના પૌત્ર મહારાજાધિરાજ પાંચમા જૉર્જ ગાદી નશીન થયા. તેમના હૃદયમાં હિંદુસ્તાન વાસ્તે ઘણોજ પ્રેમ હતો અને હજુ પણ છે તેથી ઈંગ્લંડમા એમના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પૂરી થઈ એટલે એમને વિચાર થયો કે હિંદુસ્તાનના શાહેનશાહ તરીકેનો મારો રાજ્યાભિષેક હિંદુસ્તાનમાં મારી હિંદી પ્રજા આગળ થવો જોઇએ; આથી શાહેનશાહબાનુ મેરીને લઇ, લાંબી મુસાફરી કરી તેઓ દિલ્હી આવ્યા અને ત્યાં એક ભવ્ય દરબાર ભર્યો.

સઘળા હિંદી રાજાઓ, જમીનદારો, પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો, એમ સંખ્યાબંધ માણસો દરબારમાં ભાગ લેવા ગયા અને ત્યા શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીની લાગણી તેમણે જાહેર કરી. શહેનશાહ પંચમ જૉર્જ ઈંગ્લંડથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વાસ્તે આટલે દૂર આવ્યા તેથી સઘળા હિંદનિવાસીના મન ઉપર ઘણીજ ઉંડી અસર થઇ. તેમને ખાત્રી થઇ કે શાહેનશાહને તેમના હિત માટે ઘણોજ ઉત્સાહ છે અને હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક અગત્યનો ભાગ તેઓ ગણે છે. દરબારમાં શાહેનશાહે જણાવ્યું, કે "હિંદુસ્તાનનું પાટનગર જે અત્યાર સુધી કલકત્તા હતું તે બદલી દિલ્હીને બનાવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય ઘણું ઉજવળ છે અને આગળ જતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું તે એક ઉપયોગી અને અગત્યનું અંગ થશે." પ્રભુ ! આ આશા સફળ કરો અને તેમની શુભ વાંચ્છના પાર પાડવાને દીર્ઘાયુ બક્ષો. અસ્તુ !
